

Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka
Doktorske akademske studije
Modul: Socijalna politika i socijalni rad

Prijava doktorske disertacije

Efekti korišćenja interneta na socijalnu inkluziju osoba sa intelektualnim teškoćama

Profesor:

Prof. dr Dragana Stoeckel

Student:

Vladimir Jovanović

Beograd, april 2026. godina

1. Problem istraživanja

Savremeno društvo karakteriše nastojanja da se obezbede što prilagođeniji uslovi života za sve ljude, koristeći se svim raspoloživim znanjima i alatima u funkciji ostvarenja ovog cilja. Vođeno ovim nastojanjem, koja imaju svoju osnovu u standardima međunarodnih pravnih akata, nacionalnoj legislativi, praktičnim smernica i neposrednoj primeni stručnog rada, promovise se puna socijalna inkluzija i društvo socijalne pravde kao imperativ (Brown i Ben Brik, 2025). Socijalna inkluzija predstavlja proces kroz koji pojedinci i članovi grupa stiču mogućnost da potpuno i ravnopravno učestvuju u socijalnom, ekonomskom, političkom i kulturnom aspektu života društva, uz puno poštovanje njihovih prava i dostojanstva, uvažavajući kapacitete, što za cilj ima smanjenje nejednakosti i eliminisanje socijalnog isključivanja (Levitas et al., 2007). Socijalna inkluzija se posmatra kao univerzalno ljudsko pravo koje treba biti omogućeno svim građanima. Ona podrazumeva obezbeđenost uslova da svaki stanovnik bude ravnopravan građanin i da u zajednicu bude uključen shodno njegovim/njenim preferencijama, a uz prilagođenost načina kapacitetima i mogućnostima.

Iako je socijalna inkluzija za sve članove društva imperativ, ipak postoji značajan broj ljudi kojima potpuno i ravnopravno učešće u svim društvenim tokovima nije dostupno na jednakom, ili približno jednakom, nivou. Kategorije stanovništva koje su u većem riziku od socijalne isključenosti su starije osobe, deca, LGBT+ osobe, osobe sa invaliditetom, migranti i drugi (Dote Pardo, 2025). Uprkos izraženim težnjama ka socijalnoj inkluziji i resursima koji mogu biti na raspolaganju, socijalna uključenost određenih vulnerabilnih grupa i dalje nije na zadovoljavajućem nivou, pa su u tom smislu osobe sa intelektualnim teškoćama identifikovane kao jedna od socijalno isključenih kategorija stanovništva (Stoeckel, Brkić, i Vesić, 2022), neretko se apostrofirajući u istraživanjima kao kategorija stanovništva koja je u najvećem riziku od društvene isključenosti (Hall, 2010; Eurofound, 2024; Ostojić Baus i Gašpar Čičak, 2024).

Jedan od alata koji u savremenom svetu ima veliki potencijal za uticaj na socijalnu inkluziju jeste internet, kao prostor virtuelne međuljudske razmene, komunikacije, interakcije. U uslovima savremenog života dostupnost internet jeste jedna od pretpostavki pune društvene uključenosti i kao takav ostvaruje uticaj na inkluzivnost i kvalitet života (Mendez-Dominguez et al., 2022; Nguien, 2022; Reisdorf i Rhinesmith, 2020). Ovaj uticaj se prevashodno ostvaruje posredstvom osećaja zadovoljstva usled dostupnosti sadržaja koje nudi internet kao prostor, ali i usled

moгуćnosti da se održavaju veze sa značajnim osobama (Ibid). Stoga, internet ima dvostuki efekat na socijalnu inkluziju u savremenom društvu, jer je on sa jedne strane prostor socijalne inkluzije (kada se u digitalnoj formi vrši komunikacija, sticanje znanja, obrazovanje itd.), a sa druge strane alat posredstvom kog se dolazi do informacija, znanja, kontakata, razmena koji imaju direktne efekte na socijalnu inkluziju.

Mnogobrojna istraživanja govore o socijalnoj inkluziji koja uključuje i digitalni aspekt, označavajući je kao efektivno učešće pojedinaca, grupa i zajednica u svim dimenzijama društva zasnovanog na znanju i ekonomiji kroz njihov pristup informaciono-komunikacionim tehnologijama, posebno naglašavajući da informaciono-komunikacione tehnologije u odgovarajućoj meri i odgovarajućem stepenu imaju potencijal da doprinose jednakosti i promovisanju participacije u društvu u različitim oblastima (posao, društveni život, politička participacija, rekreacija, zdravlje itd.) (Yu, 2016). Dakle, jedna od svrha i mogućnosti koje digitalne tehnologije imaju jeste ostvarivanje potencijala koji omogućava ravnopravnu participaciju i otklanjanje društvenih barijera.

Bibliometrijska studija trenda digitalne inkluzije pokazuje da su ciljani programi često usmereni na socijalno marginalizovane grupe, te da digitalna uključenost jeste ključna strategija za smanjivanje digitalne i socijalne nejednakosti (Hoyos Muñoz i Cardona Valencia, 2023). Uključivanje osoba sa intelektualnim teškoćama zahteva posebno oblikovane politike i sadržaje, ne samo da im se obezbedi uređaj, već i da se sistemski podstakne njihovo korišćenje kroz edukaciju, prilagođene interfejse i socijalnu podršku - upravo ono što teorija digitalne uključenosti definiše kao neophodno za punu participaciju.

Stepen i način korišćenja interneta od strane osoba sa intelektualnim teškoćama se razlikuje od države do države ali generalno ova tema nije bila u velikoj meri predmet interesovanja stručne i naučne javnosti. Iako je značajno veći broj istraživanja sproveden, naročito u poslednjih par godina, postojanje kulturoloških, odnosno i društveno – istorijskih specifičnosti onemogućava donošenje univerzalnih zaključaka. Dostupna istraživanja pokazuju da je internet manje dostupan osobama sa intelektualnim teškoćama nego opštoj populaciji (Lough i Fisher, 2016; Miguel-Andres et. all, 2019; Chadwick, 2021; Chadwick, 2022; Borgstrm, 2019; Borgstrm, 2022). Razlozi koji se navode kao uzrok ograničene dostupnosti interneta su najčešće strah okruženja (porodičnog, uglavnom) i osoblja angažovanog u radu sa ovom populacijom (Chadwick, 2021;

Chadwick, 2022; Borgstrm, 2022; De Groth et. all, 2022; Zaagsma et al., 2020). Taj strah se temelji na percipiranom nepostojanju odgovarajućih znanja i informacija, veština i kapaciteta da se osobe zaštite od različitih vrsta nasilja na internetu (bilo da se radi o psihološkom, emocionalnom, uvodu u fizičko nasilje, seksualnom nasilju) (Chadwick, 2013, 2021, 2022; Borgstrm, 2019, 2022; Mee Kim i Eun Lee, 2020; Sallafranque- St-Louis i Normand, 2017; Buijs et al. 2017). Članovi porodice, negovatelji, profesionalci koji svoj radni angažman ostvaruju kroz rad sa osobama sa intelektualnim teškoćama najčešće su oni koji odlučuju (eng. *gatekeeper*) da li će, u kojoj meri i na koji način omogućiti pristup internetu ovim licima. S tim u vezi posebno je indikativno da je nedovoljno istražena uloga neposrednog socijalnog i institucionalnog okruženja – pre svega porodice, profesionalaca i pružalaca usluga – u regulisanju pristupa internetu (tzv. *gatekeeping*), kao i način na koji njihove percepcije rizika i koristi oblikuju digitalne prakse ove populacije.

Uprkos svim potencijalnim rizicima, obezbeđivanje pristupa internetu i informaciono-komunikacionim tehnologijama ne predstavlja samo tehnički resurs, već ključni preduslov za ostvarivanje niza osnovnih ljudskih prava, posebno u kontekstu osoba sa invaliditetom. Normativni okvir, pre svega Konvencija UN o pravima osoba sa invaliditetom, jasno uspostavlja obavezu država da obezbede ravnopravan pristup informacijama, komunikacijama i digitalnim tehnologijama, uz istovremeno uklanjanje barijera koje mogu ograničiti njihovu upotrebu (član 9). Ova obaveza dodatno se proširuje kroz pravo na slobodu izražavanja i pristup informacijama (član 21), kao i pravo na život u zajednici i punu participaciju (član 19), čime se internet implicitno pozicionira kao važan kanal za uključivanje u društvo. Međutim, iako navedeni dokumenti jasno prepoznaju značaj digitalne pristupačnosti, oni ne garantuju automatski i njeno ostvarivanje u praksi, posebno kada je reč o osobama sa intelektualnim teškoćama. U tom smislu, pristup internetu ne može se svesti isključivo na fizičku dostupnost infrastrukture ili posedovanje uređaja, već podrazumeva i postojanje adekvatne podrške u njegovom korišćenju, razvijenost digitalnih kompetencija, kao i prilagođenost digitalnih sadržaja kognitivnim sposobnostima korisnika. Upravo ovi aspekti često ostaju nedovoljno razvijeni ili sistemski neprepoznati, što može dovesti do nove vrste socijalne isključenosti – digitalne marginalizacije.

Na nacionalnom nivou, strateški i zakonodavni okvir Republike Srbije dodatno potvrđuje značaj pristupačnosti i inkluzije u digitalnom okruženju. U tom kontekstu Strategija unapređenja položaja osoba sa invaliditetom RS 2025-2030 komplementarna je navedenim članovima Konvencije i

eksplicitno prepoznaje da je u kontekstu međunarodne uporedne prakse, uključujući i Srbiju, neophodno obezbediti “pristupačnost spoljašnjeg i virtualnog okruženja, informaciono-komunikacionih tehnologija, robe i usluga, prevoza i infrastrukture, jer je ona važna za ostvarivanje prava i uslov je za participaciju osoba sa invaliditetom na ravnopravnoj osnovi sa drugima” (Strategija unapređenja položaja osoba sa invaliditetom, deo 3.4.). Takođe, Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom (Sl. glasnik RS, br. 36/2009, 32/2013, 14/2022) govori o potrebi za prilagođavanjem uslova rada u skladu sa tehnološkim mogućnostima.

Pravo na uključivanje u život zajednice posredstvom informaciono – komunikacionih tehnologija i interneta povezano je i sa pitanjima poštovanja suštinskih načela socijalne zaštite. Zakon o socijalnoj zaštiti u delu svojih ciljeva navodi da je stvaranje jednakih mogućnosti za samostalni život i podsticanje socijalne uključenosti jedan od suštinskih ciljeva socijalne zaštite (Zakon o socijalnoj zaštiti, 2011, član 3). Dalje, načela socijalne zaštite definisana istim zakonom (Zakon o socijalnoj zaštiti, 2011, član 24-33), ukazuju na obavezu obezbeđivanja uslova koji omogućavaju ravnopravno učešće korisnika u životu zajednice, uključujući i pristup savremenim sredstvima komunikacije i informisanja. Posebno se izdvajaju principi zabrane diskriminacije, najboljeg interesa korisnika i individualizacije, koji impliciraju potrebu za aktivnim učešćem osoba sa intelektualnim teškoćama u donošenju odluka koje se odnose na njihov svakodnevni život, uključujući i sam pristup internetu, kao i odluke o korišćenju digitalnih tehnologija.

Pristup internetu danas je ključno sredstvo komunikacije, informisanja i učešća u društvenom životu, pa njegovo ograničavanje može značiti i uskraćivanje prava na učešće u zajednici, što je u suprotnosti sa načelima najboljeg interesa korisnika i socijalne inkluzije. Načelo individualizacije i dostupnosti dodatno obavezuje pružaoce usluga da razvijaju digitalne alate i sadržaje koji su prilagođeni različitim korisničkim grupama – osobama sa invaliditetom, starijima, osobama sa intelektualnim teškoćama i drugim ranjivim kategorijama. Time se ne samo unapređuje kvalitet socijalne zaštite, već i doprinosi smanjenju socijalne isključenosti i jačanju participacije građana u savremenom digitalnom društvu. Na taj način, normativni okvir socijalne zaštite neposredno se dovodi u vezu sa pitanjem pristupa internetu kao potencijalnog resursa socijalne inkluzije, **pri** čemu je ovaj resurs u Republici Srbiji visoko rasprostranjen i tehnički dostupan većini stanovništva. U tom smislu je korišćenje interneta na raspolaganju gotovo čitavoj populaciji, jer

je signalni pristup omogućen na teritoriji čitave države (sa manjim nestabilnostima), a mobilne telefone i računare poseduje više od 90% stanovništva (Republički zavod za statistiku, 2025). U tom kontekstu, internet se više ne može posmatrati kao dodatna pogodnost, već kao ključni resurs za ostvarivanje društvene inkluzije i realizaciju drugih prava u savremenom društvu. Uprkos rastućem značaju interneta kao resursa socijalne inkluzije i njegovoj sve većoj dostupnosti i upotrebi generalno, nedostaju empirijski podaci o dostupnosti, obrascima korišćenja i efektima upotrebe interneta na socijalnu inkluziju osoba sa intelektualnim teškoćama u Republici Srbiji.

Imajući u vidu specifične društveno-institucionalne okolnosti, uključujući dominantne obrasce pružanja usluga i i dalje prisutan medicinski model i paternalistički pristup u radu sa osobama sa intelektualnim teškoćama (Stoeckel, Brkić i Vesić, 2022; Brkić i Stanković, 2015), nameće se potreba za empirijskim ispitivanjem dostupnosti i načina korišćenja interneta u ovoj populaciji. Posebno je važno analizirati u kojoj meri je internet zaista dostupan osobama sa intelektualnim teškoćama, na koji način i u koje svrhe ga koriste, kao i kako i koliko njegova upotreba doprinosi njihovoj socijalnoj inkluziji. U tom kontekstu potrebno je identifikovati faktore koji oblikuju ovaj odnos, odnosno koji posreduju ili ograničavaju potencijal interneta kao sredstva socijalne uključenosti. Ovi faktori mogu uključivati individualne karakteristike korisnika, dostupnost i kvalitet podrške u korišćenju digitalnih tehnologija, kao i šire institucionalne i društvene uslove. S tim u vezi je posebno važno ispitati i faktore koji doprinose ili ograničavaju efekte na socijalnu inkluziju ovih osoba. Upravo ovaj nedostatak kontekstualizovanih i empirijski utemeljenih saznanja predstavlja ključni istraživački jaz kojim se bavi ovo istraživanje. Njegovim prevazilaženjem omogućava se ne samo dublje razumevanje uloge interneta u životu osoba sa intelektualnim teškoćama, već i procena u kojoj meri se normativno garantovana prava, definisana međunarodnim i domaćim pravnim okvirom, ostvaruju u praksi.

2. Predmet istraživanja

Predmet istraživanja je analiza dostupnosti i efekata korišćenja interneta na socijalnu inkluziju osoba sa intelektualnim teškoćama, uz identifikaciju determinanti i obrazaca digitalne participacije koji oblikuju njene različite domene.

U radu se polazi od pretpostavke da dostupnost interneta osobama sa intelektualnim teškoćama predstavlja jedan od ključnih preduslova socijalne inkluzije, pri čemu se ovaj odnos sagledava u okviru teorije digitalnog učenja. Ovakav pristup podrazumeva da pristup internetu ne obuhvata isključivo dostupnost uređaja i infrastrukture, već i postojanje adekvatnih prilagođavanja, kontinuirane podrške i procesa osposobljavanja za njegovo smisleno i funkcionalno korišćenje.

Kako podaci iz postojećih istraživanja nedvosmisleno govore da uticaj okruženja (roditelji, staratelji, kao i profesionalci zaposleni kod pružalaca usluge) visoko korelira sa dostupnošću, svrhom korišćenja i načinom na koji se ostvaruje digitalna participacija kod osoba sa intelektualnim teškoćama, u istraživanje će biti uključeno i neposredno okruženje. Predmet istraživanja će biti ispitivanje stavova samih osoba sa intelektualnim teškoćama i njihovog neposrednog okruženja (roditelja, staratelja i zaposlenih kod pružaoca usluga koji su angažovani u direktnom radu sa osobama sa intelektualnim teškoćama) o mogućnostima digitalne inkluzije osoba sa intelektualnim teškoćama, njihovog delovanja i iskustva na internetu i svrsi i efektima korišćenja interneta na socijalnu inkluziju. S tim u vezi, bitnu komponentu predmetne određenosti predstavlja i eksploracija načina na koji je osobama sa intelektualnim teškoćama omogućeno ostvarivanje prava na samoodređenje i slobodu izbora u odnosu na participaciju na internetu.

Istraživanjem će biti obuhvaćeni i rukovodioci ustanova, odnosno organizacija koje pružaju usluge socijalne zaštite, polazeći od pretpostavke da oni imaju značajnu ulogu u definisanju uslova korišćenja interneta od strane osoba sa intelektualnim teškoćama, odnosno korisnicima. Naime, u odsustvu precizno definisanih opštih standardih u ovom domenu, institucionalni akteri često neposredno ili indirektno postavljaju interna pravila i prakse koje uređuju pristup i upotrebu interneta, uključujući pitanja dostupnosti, vremena i svrhe korišćenja, kao i obezbeđivanje odgovarajuće podrške. Uključivanje rukovodioca ima za cilj obezbeđivanje uvida u upravljačku i organizacionu perspektivu pružanja usluga, posebno u pogledu načina na koji se kroz interne politike, procedure i profesionalne prakse oblikuju mogućnosti digitalne participacije i socijalne inkluzije osoba sa intelektualnim teškoćama.

Polazeći od prepoznatog potencijala interneta da doprinese socijalnoj inkluziji opšte populacije, primarni fokus istraživanja usmeren je na ispitivanje da li i na koji način korišćenje interneta utiče na socijalnu inkluziju osoba sa intelektualnim teškoćama, kao i na identifikaciju efekata tog uticaja u različitim domenima života u zajednici, uključujući ekonomski, obrazovni, kulturni, sportsko –

rekreativni i zabavni aspekt. Posebna pažnja biće posvećena i analizi onlajn vulnerabilnosti, odnosno proceni rizika i bezbednostnih izazova sa kojima se korisnici suočavaju u digitalnom okruženju.

Takođe, značajnu komponentu istraživanja predstavlja i komparativni pristup usmeren na ispitivanje razlika u efektima korišćenja interneta na različite, prethodno definisane, domene socijalne inkluzije između osoba sa intelektualnim teškoćama koji su korisnici usluga smeštaja socijalne zaštite i onih koji žive u zajednici i koriste dnevne usluge u zajednici i/ili usluge podrške za samostalni život.

3. Teorijski okvir

Deinstitucionalizacija u svojoj suštini predstavlja model za razvoj društva u pravcu uspostavljanja sistema zasnovanih na ljudskim pravima. Ona predstavlja transformativni koncept koji u sebi inkorporira tendenciju promena načina na koji se usluge podrške i zbrinjavanja ostvaruju, načina na koji funkcionišu ustanove za smeštaj korisnika, kao i modaliteta usluga u zajednici. Cilj deinstitucionalizacije je obezbeđivanje mogućnosti svim pojedincima u društvu da žive u uslovima koji odgovaraju njihovim potrebama i preferencijama, u skladu sa uobičajenim standardom kvaliteta života u zajednici kojoj pripadaju.

Pokret deinsitucionalizacije se javio još krajem 19. veka kada se uvidelo da su uslovi života ljudi koji žive u institucijama ispod svakog uobičajenog standarda kvaliteta (Barr, 1992; Deutch, 1948; Goffman, 1961; Ward, 1946). Prema jednom od određenja deinstitucionalizacije, ona se „odnosi na politiku i filozofiju u oblasti mentalnog zdravlja i razvojnih smetnji tako što se obezbeđuju potrebne usluge u cilju uspešne integracije i stvaranja mogućnosti za život na ravnopravnoj osnovi“ (Taylor, 1997:41). Deinstitucionalizacija predstavlja i sastavni deo javnih politika, koje se bave tematikom prevencije i zaštite mentalnog zdravlja, a ovaj koncept blisko je povezan i sa konceptom socijalne uključenosti (Svetska zdravstvena organizacija, 2013).

Stoga, ona ne uključuje samo pravac razvoja nege osoba sa problemima iz spektra psihijatrijske oblasti i stvaranje usluga u zajednici, već dobija i jednu novu komponentu koja se odnosi na „aktivnu participaciju i omogućavanje osobama sa mentalnim i intelektualnim invaliditetom

pristup i mogućnosti slobodnim aktivnostima, zapošljavanju, obrazovanju, zdravlju, uslugama socijalne zaštite“ (Evropska Komisija, 2020:3).

Deinstitucionalizacija, kao proces transformacije i/ili zatvaranja velikih rezidencijalnih ustanova i izmeštanja osoba s intelektualnim teškoćama u zajednicu, predstavlja tek prvi korak i osnovu za uspostavljanje širokog modela socijalne inkluzije. Pravi cilj jeste suštinska socijalna inkluzija. Kako bi se to postiglo i omogućilo, tome doprinose dva međusobno povezana teorijsko-implementaciona pravca: normalizacija i valorizacija društvenih uloga. Njihova primena nije samo poželjna, već je apsolutno nužna za uspeh deinstitucionalizacije i izgradnju istinskog standarda kvaliteta života zasnovanog na socijalnoj inkluziji (Osburn, 2006; Shogren i Broussard, 2011).

Teorija normalizacije je komplementarna dopuna razvoju deinstitucionalizacije, a razvijena je od strane Bengta Nirja i Volfa Wolfensbergera. Osnovna postavka ove teorije je da ne teži "normalizovanju" pojedinca, već normalizaciji uslova, prilika i mogućnosti njegovog života (Nirje 1969, Wolfensberger, 1972). Nirje (1969) je definisao normalizaciju kao "omogućavanje da osobe sa smetnjama (intelektualnim i/ili mentalnim) vode život što je moguće sličniji uslovima i načinu života društva u celini" (Nirje, 1969:231). Proces normalizacije, pojednostavljeno, predstavlja stremljenje ka uspostavljanju životnih okolnosti i standarda kvaliteta života na nivou na kom funkcioniše i opšta populacija unutar zajednice, društva, države u kojoj žive i korisnici (Nirje, 1969; Jovanović i Brkić, 2016; Wolfensberger, 1972). Kao dopuna ovoj teoriji, praktične smernice valorizovanja društvenih uloga podrazumevaju nastojanje da se promene uverenja, stavovi, odnosi, postupanja svih eko-sistema koji imaju uticaja na karakteristike života osoba sa intelektualnim teškoćama, uključujući nivoe pojedinca, grupe, zajednice, ali i šire društvene odnose (Stanković, 2016; Osburn, 1992; Thomas, 1999; Sanderson, 2000).

Primenjujući teoriju normalizacije u kontekstu socijalne inkluzije i prava na participaciju, posebno na internetu, normalizacija za osobe sa intelektualnim teškoćama znači sledeće:

- *Život u zajednici i digitalni prostor:* Život u stambenom prostoru uobičajenih karakteristika (Nirje, 1969) trebao bi biti praćen jednakim pristupom digitalnoj zajednici, jer je ona uobičajena karakteristika savremenih uslova. U savremeno doba to uključuje pristup internetu, uređajima i pouzdanoj podršci za njihovo korišćenje, čime se suzbija digitalna isključenost kao savremeni oblik socijalne izolacije (UN Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom, 2006, član 9).

- *Korišćenje uobičajenih, tzv. mainstream usluga:* Pristup istim zdravstvenim, obrazovnim, rekreativnim, administrativnim i komercijalnim uslugama kao i svi ostali građani, uz potrebnu podršku (Nirje, 1969). To zahteva primenu univerzalnog dizajna i razumnog prilagođavanja kako u fizičkom svetu, tako i u dizajnu web stranica, aplikacija i platformi (Konvencija UN o pravima osoba sa invaliditetom, 2006, član 9, član 21). Ovo praktično znači da bi prilagođavanje trebalo da bude dvosmerni proces, koji uključuje kreiranje pretpostavki za učešće korisnika (kroz dostupnost i osposobljavanje), ali i prilagođavanje sadržaja interneta korisnicima (kao put ka punoj prilagođenosti društva konceptu inkluzije).
- *Sled uobičajenih ritmova i obrazaca (što u savremenom svetu uključuje i digitalne):* Život koji sledi prirodne ritmove (Nirje, 1969) uključuje i uobičajenu upotrebu tehnologije za komunikaciju, zabavu, učenje, rad i društveno povezivanje (npr. korišćenje društvenih mreža, mejlova, video poziva). Osobe sa intelektualnim teškoćama imaju pravo na podršku za korišćenje tih alata na način koji odgovara njihovim željama, preferencijama i potrebama.
- *Društvene interakcije (u virtuelnom prostoru):* Mogućnost razvijanja i održavanja odnosa – prijateljskih, romantičnih, profesionalnih – i kroz direktne kontakte, ali i kroz onlajn platforme. Internet omogućava proširenje socijalnih mreža i pristup raznolikim zajednicama interesovanja, što je ključno za borbu protiv izolacije (Shogren i Broussard, 2011). Normalizacija podrazumeva uklanjanje prepreka za ove interakcije.
- *Samoodređenje i izbor u vezi sa učešćem u virtuelnom prostoru:* Pravo na donošenje odluka o vlastitom životu (Konvencija UN o pravima osoba sa invaliditetom, 2006, član 19) proteže se i na odluke vezane za digitalnu participaciju (koje platforme koristiti, sa kim komunicirati onlajn, koje informacije deliti, kako učestvovati u onlajn zajednicama), uz proporcionalnu podršku koja poštuje autonomiju.

Normalizacija u digitalnom dobu znači osigurati da osobe sa intelektualnim teškoćama imaju priliku i podršku za učešće u svim aspektima onlajn života na način koji je uobičajen i očekivan u današnjem društvu, čime se ostvaruje njihovo pravo na inkluziju.

Dok normalizacija osigurava kontekst za život u zajednici i pristup internetu, *valorizacija socijalnih uloga* (Wolfensberger, 1983; Wolfensberger & Thomas, 1983; O'Brien, 1987) fokusira se na sadržaj i značenje tog života i participacije. Radi se o procesu podrške osobi da ostvari i

održava poželjne, cenjene uloge u društvu. Za osobe sa intelektualnim teškoćama, koje su često marginalizovane i stigmatizovane, onlajn i oflajn, ovo je ključno za socijalnu inkluziju:

- *Promena identiteta i uloga:* Prelazak sa stigmatizujućih uloga ("pacijent", "klijent") na pozitivne uloge kao što su radnik, student, komšija, prijatelj, volonter, član društva (O'Brien, 1987), u savremenom društvu se proširuje na uloge poput onlajn korisnika, digitalnog kreatora sadržaja, člana onlajn zajednice, e-učenika, e-potrošača, onlajn aktiviste za prava osoba s invaliditetom. Ove nove uloge mogu snažno doprineti izgradnji pozitivne samopercepcije i identiteta izvan invaliditeta.
- *Društveni doprinos (oflajn, ali i onlajn):* osobe sa intelektualnim teškoćama mogu značajno doprineti zajednici kroz različite kanale: tradicionalno kroz rad ili volontiranje, ali i kroz onlajn aktivizam, deljenje svojih iskustava i perspektiva na blogovima ili društvenim mrežama, učešće u onlajn istraživanjima, pružanje podrške drugima u virtuelnim grupama, ili kroz digitalno izraženi talenat (umetnost, muzika). Valorizacija znači prepoznavanje, podsticanje i poštovanje svih doprinosa (Wolfensberger, 1983).
- *Povećanje socijalnog kapitala kroz digitalne mreže:* Ispunjavajući cenjene uloge, uključujući one onlajn, ali i učešćem u digitalnom prostoru, osobe sa intelektualnim teškoćama grade odnose, razvijaju mreže podrške (i fizičke i virtuelne) i stiču priznanje unutar različitih zajednica. Mreže podrške mogu posebno biti važne za one koji se suočavaju s fizičkim ograničenjima ili geografskom izolacijom, značajno smanjujući rizik od socijalne isključenosti (O'Brien, 1987).
- *Suprotstavljanje stigmatizaciji:* Pozitivne i cenjene uloge koje osobe sa intelektualnim teškoćama preuzimaju mogu rušiti negativne stereotipe i menjati percepciju šire zajednice, doprinoseći većoj socijalnoj inkluziji i prihvatanju (Wolfensberger, 1983).

Valorizacija uloga u sferi interneta znači aktivno podržavati osobe sa intelektualnim teškoćama u preuzimanju i afirmaciji raznolikih, cenjenih uloga kako u lokalnoj fizičkoj zajednici, tako i u globalnoj digitalnoj sferi, čime se jača njihov identitet, doprinos i pripadnost, ali i otvaraju različite mogućnosti.

Dok se prethodno pomenute teorije temelje na humanitarno-pravnim principima čiji je cilj ostvarivanje pozitivnog uticaja na socijalnu inkluziju, za razumevanje značaja koji internet može

imati kao inovativni prostor međuljudske razmene u podsticanju socijalne inkluzije značajna je teorija digitalne uključenosti.

Teorija digitalne uključenosti (engl. digital inclusion theory) naglašava da je potrebno obezbediti ne samo fizički pristup internetu i digitalnim uređajima, već i raditi na promociji digitalne pismenosti, motivaciji za korišćenje, socijalnoj podršci i stvarnoj mogućnosti korišćenja tehnologije za edukaciju, socijalnu participaciju i profesionalni razvoj. Yu (2016) integriše ovaj koncept kroz sveobuhvatan model koji objašnjava kako materijalni, intelektualni, motivacioni i socijalni pristup doprinose prihvatanju informaciono-komunikacionih tehnologija i e-uključenosti, dok resursi i širi društveni kontekst oblikuju tu mogućnost. Na taj način se digitalna uključenost tretira kao složen društveni proces koji ne počinje i ne završava se samo posedovanjem računara i internet konekcijom.

Teorija digitalne uključenosti prepoznaje značaj podrške i učenja, a naročito ih apostrofira kada je reč o marginalizovanim osobama i osobama čiji su kapaciteti za samostalno korišćenje interneta niži. Zbog toga je visok značaj osnaživanja za kvalitet interakcija, socijalnu uključenost, participaciju u različitim prostorima i integrisanost u odgovarajuće tokove. Izvor osnažujućeg impulsa može počivati na različitim osnovama, od individualnih, preko grupnih do širih društvenih.

Ekosistemska teorija objašnjava kako se razvoj pojedinca odvija unutar složenog sistema međusobno povezanih konteksta – od neposrednog okruženja do šireg društvenog sistema. Ovi konteksti su organizovani u pet nivoa: mikrosistem (porodica, škola), mezosistem (odnosi između mikrosistema), egzosistem (npr. roditeljsko radno mesto), makrosistem (kultura, vrednosti) i hronosistem (vremenske promene koje utiču na život pojedinca). Teorija naglašava da se razvoj ne može razumeti izolovano, već u interakciji s dinamičnim i promenljivim okruženjem (Bronfenbrenner, 1979). Stoga, ekosistemska teorija predstavlja značajan teorijski osnov za razumevanje uticaja neposrednog okruženja osoba sa intelektualnim teškoćama (zaposleni stručni radnici, stručni saradnici i saradnici kod pružaoca usluga socijalne zaštite, srodnici, institucije i dr.) i formiranje komparativnih zaključaka u odnosu na uticaj interneta na socijalnu inkluziju.

S obzirom da se preferencije ljudi uglavnom temelje na činjenju koje doprinosi zadovoljenju određenih potreba, postupanja se najčešće zasnivaju na impulsu koji dovodi do zadovoljstva (prijatnog osećanja) i izbegavanja nelagode. Slična je situacija i u odnosu na virtuelni prostor – korisnici informaciono – tehnoloških alata nastoje da izvršavaju radnje koje dovode do određenog zadovoljstva. Stoga *teorija upotrebe i zadovoljstva* daje koristan teorijski pregled koji je od značaja za razumevanje aktivnosti korisnika na internetu. Prema teoriji upotrebe i zadovoljstva, korisnici interneta biraju komunikacione kanale i sadržaje koji zadovoljavaju njihove specifične potrebe - informisanje, socijalna interakcija, zabava, identifikacija (Ifinedo, 2016). To praktično znači da i ova teorija ukazuje na potencijal koji ima internet u kontekstu efekta na socijalnu inkluziju osoba sa intelektualnim teškoćama, ali i naglašava tendenciju korisnika interneta ka onim aktivnostima koje su u svojoj suštini domeni socijalne inkluzije.

4. Pojemovni okvir

4.1. Socijalna inkluzija

Socijalna inkluzija je proces kroz koji pojedinci i grupe stiču mogućnost i priliku da potpuno učestvuju u ekonomskom, socijalnom, kulturnom i političkom životu društva, uz poštovanje njihovih prava i dostojanstva, a koji ima za cilj smanjenje nejednakosti i isključivanja (Levitas et al., 2007). Ona predstavlja višedimenzionalan, višeslojan, dinamičan i relacijski koncept koji ujedno čini i proces i specifičan ishod. Socijalna inkluzija se sagledava kroz više oblasti, uključujući životnu sredinu i neposredno okruženje, građansko i kulturno učešće, ekonomske aspekte, socijalne odnose i resurse, pristupe uslugama i zdravlje i dobrostanje (engleski: wellbeing) – i to na više sistemskih nivoa, uključujući pojedinca, porodični sistem, radno okruženje i lokalnu zajednicu (Brown i Ben Brik, 2025).

4.2. Intelektualne teškoće

Najšire prihvaćena definicija pojma intelektualnih teškoća (eng. *intellectual disability*) jeste ona koja je formulisana od strane Američke asocijacije za intelektualne i razvojne teškoće (American Association on Intellectual and Developmental Disabilities-AAIDD) 2002. godine, a u kojoj se navodi da je intelektualni invaliditet (intelektualna teškoća) stanje karakterizovano značajnim

ograničenjima u intelektualnom funkcionisanju i adaptivnom prilagođavanju, koje se izražava u konceptualnim, socijalnim i praktičnim adaptivnim veštinama. Ovaj invaliditet nastaje pre 18. godine života.

Zakon o socijalnoj zaštiti RS (2011) u članu 41. određuje kao korisnike sa intelektualnim i mentalnim teškoćama maloletna ili punoletna lica, koja imaju intelektualne, senzorne, motorne ili mentalne teškoće, usled kojih je njihova funkcionalnost ograničena u jednoj ili više oblasti života. Osobe sa intelektualnim teškoćama pripadaju široj kategoriji osoba sa invaliditetom, uz osobe sa mentalnim, fizičkim ili emocionalnim teškoćama.

4.2.1. Vrste intelektualnih teškoća u kontekstu funkcionalnih kapaciteta

Najučestalija kategorizacija intelektualnih teškoća se zasniva na osnovnim karakteristikama smetnji, odnosno kapacitetima osobe i nivou potrebne podrške :

- Blage intelektualne teškoće (povremena podrška) – može da živi samostalno sa minimalnim nivoom podrške i ima dobar nivo samostalnosti (sa nekim ograničenjima u svojoj psihosocijalnoj funkciji), pod uslovom da ima pomoć i podršku porodice i odgovarajuću infrastrukturu i usluge.
- Umerene intelektualne teškoće (ograničena podrška) – samostalan život se može postići uz umerene nivoe podrške, na primer, podrška koja se nudi u grupnim stanovanjima. Pojedinci su u stanju da obavljaju neke poslove i radnje u vezi sa brigom o sebi, uz odgovarajući nadzor i podsticaj. Oni obično stiču neke društvene veštine, kroz specifičnu šemu obrazovanja u detinjstvu, i sposobni su da uspešno rade u nadgledanoj zajednici.
- Teške intelektualne teškoće (produžena podrška) – ova teškoća je obično posledica nekog neurološkog oštećenja i zahteva svakodnevnu pomoć u aktivnostima samopomoći i nadzora bezbednosti. Pojedinci trebaju sistematsku obuku i strukturisanu zaštitu kako bi bili u stanju da razviju neke osnovne veštine brige o sebi i komunikacije i da rade na bazičan način bez rizika.
- Duboke intelektualne teškoće (stalna podrška) – zahteva 24-časovnu negu, pošto ove osobe ne mogu da se izdržavaju, dok ograničenja u njihovoj svakodnevnoj funkcionalnosti i kognitivnim funkcijama postaju odmah uočljiva, a mogućnost obrazovanja je niska (Papadogiorgaki et al., 2020; Patel et al., 2022; Boat i Wu, 2015; Apostolidis, 2022).

Slično prethodnoj klasifikaciji koja se temelji na funkcionalnim kapacitetima osoba sa intelektualnim teškoćama, kompatibilna procena se koristi u našem sistemu socijalne zaštite kao deo stručnog postupka. Zakon o socijalnoj zaštiti (2011) i pripadajući podzakonski akti (Pravilnik o bližim uslovima i standardima za pružanje usluga socijalne zaštite, 2013) prepoznaju obavezu svih pružaoca usluga socijalne zaštite da za svakog korisnika određuju stepen podrške, koji se procenjuje od I do IV, pri čemu stepeni podrazumevaju sledeće:

I stepen podrške znači da korisnik nije sposoban da se samostalno brine o sebi i uključi u aktivnosti dnevnog života u zajednici, zbog čega mu je potrebno fizičko prisustvo i kontinuirana pomoć drugog lica.

II stepen podrške znači da korisnik može da brine o sebi i da se uključi u aktivnosti dnevnog života u zajednici uz fizičko prisustvo i pomoć drugog lica.

III stepen podrške znači da korisnik može da brine o sebi i da se uključi u aktivnosti dnevnog života u zajednici, ali mu je usled nedovoljno razvijenih znanja i veština potreban nadzor i podrška drugog lica.

IV stepen podrške znači da korisnik samostalno, odnosno uz podsećanje, može da obavlja sve životne aktivnosti.

4.3. Usluge socijalne zaštite

Usluge socijalne zaštite su „aktivnosti pružanja podrške i pomoći pojedincu i porodici radi poboljšanja, odnosno očuvanja kvaliteta života, otklanjanja ili ublažavanja rizika nepovoljnih životnih okolnosti, kao i stvaranje mogućnosti da samostalno žive u društvu“ (Zakon o socijalnoj zaštiti, 2011, član 5). Zakon o socijalnoj zaštiti (2011) prepoznaje pet vrsta usluga socijalne zaštite: usluge procene i planiranja, dnevne usluge u zajednici, usluge podrške za samostalan život, savetodavno terapijske i socio-edukativne usluge, i usluge smeštaja. Imajući u vidu ciljnu grupu u ovom istraživanju, posebno se izdvajaju usluge podrške za samostalan život, dnevne usluge u zajednici i usluge smeštaja.

4.3.1. Usluga stanovanja uz podršku

Svrha usluge stanovanja uz podršku je pomoć i podrška u sticanju što većeg stepena samostalnosti koji korisnicima omogućava kvalitetan, nezavisan život u zajednici (Pravilnik o bližim uslovima i

standardima za pružanje usluga socijalne zaštite (2013, član 89). Među korisnicima ove usluge Pravilnik navodi osobe sa intelektualnim ili mentalnim teškoćama.

4.3.2. Dnevni boravak

Dnevni boravak je dnevna usluga u zajednici koja je namenjena deci i mladima, odraslima sa telesnim invaliditetom, odnosno intelektualnim teškoćama, koji imaju potrebu za dnevnom negom i nadzorom, i podrškom u održanju i razvijanju potencijala, na način koji ne ometa njihovo školovanje, a kako bi se doprinelo unapređenju kvaliteta života korisnika u vlastitoj socijalnoj sredini kroz održanje i razvijanje socijalnih, psiholoških i fizičkih funkcija i veština, kako bi se u što većoj meri osposobili za samostalan život (Pravilnik o bližim uslovima i standardima za pružanje usluga socijalne zaštite, 2013, član 67-68).

4.3.3. Usluga predah smeštaja

Predah smeštaj predstavlja “kratkoročni i povremeni smeštaj deteta sa smetnjama u razvoju i odraslog i starijeg lica sa smetnjama u funkcionisanju, koji se obezbeđuje kao dnevni, vikend ili višednevni smeštaj, čime se pruža podrška kako detetu i odraslom i starijem licu, tako i porodici deteta i porodici odraslog i starijeg lica, u održavanju i poboljšanju kvaliteta njihovog života s ciljem ostanka deteta, odnosno odraslog i starijeg lica u porodici. Predah smeštajem obezbeđuje se kratkoročna i povremena nega deci i mladima sa smetnjama u razvoju, odraslim i starijim licima sa smetnjama u funkcionisanju, očuvanje postojećih potencijala, unapređuju se i razvijaju veštine samostalnog života, stvaraju mogućnosti za uključivanje u zajednicu, kao i za razvijanje, očuvanje i unapređenje snaga porodice” (Pravilnik o bližim uslovima i standardima za pružanje usluga socijalne zaštite, 2013, član 28).

4.3.4. Usluga domskog smeštaja

Zakon o socijalnoj zaštiti (član 51-52) određuje domski smeštaj kao uslugu posredstvom koje se korisniku obezbeđuje stanovanje i zadovoljenje osnovnih životnih potreba, kao i zdravstvena zaštita. Domski smeštaj obezbeđuje se korisniku kome se ne mogu obezbediti, ili nije u njegovom najboljem interesu, ostanak u porodici, usluge u zajednici ili porodični smeštaj. Usluge domskog smeštaja pružaju se korisniku tako da obezbeđuju pripremu za njegov povratak u biološku porodicu, odlazak u drugu porodicu, odnosno njegovu pripremu za samostalan život, u skladu s porodičnim resursima, njegovim potrebama i najboljim interesom.

Pravilnik o bližim uslovima i standardima za pružanje usluga socijalne zaštite (2013), u svom članu 23, kao svrhu smeštaja navodi obezbeđivanje privremenog bezbednog i stimulativnog okruženja, u okolnostima kada to nije moguće obezbediti u porodičnoj sredini, a kako bi im se pružila podrška i priprema za održiv nezavisan život.

4.4. Rezidencijalna ustanova

Rezidencijalna ustanova predstavlja ustanovu za smeštaj, koju karakteriše zajednički/kolektivni smeštaj i čitav spektar životnih aktivnosti koji se realizuje u okviru ustanove i u vezi je sa ustanovom. Rezidencijalne institucije predstavljaju velike smeštajne kapacitete u kojima živi znatan broj osoba sa invaliditetom, često sa standardizovanim i rutinskim pristupom koji onemogućava individualizovanu podršku i učestvovanje u životu zajednice (European Expert Group, 2012).

4.5. Internet

Internet predstavlja globalnu mrežu, širokog područja koja povezuje računarske i druge internet sisteme širom sveta (Atzori et al., 2016). Sa internetom povezane, a za predmet doktorske disertacije značajne su i sledeće definicije:

- Web – predstavlja kolekciju gotovo beskonačnog broja internet stranica kojima se pristupa preko internet pretraživača;
- E – pošta – Sistem primanja i slanja poruka i drugog manjeg multimedijalnog sadržaja (može se koristiti u poslovne svrhe, ali ne nužno);
- Društvene mreže – čine internet lokacije i aplikacije čija je osnovna namena virtuelna komunikacija sa drugima, pisanjem, komentarisanje, deljenjem fotografija, video zapisa i sl.
- Internet igre – predstavljaju igre koje omogućuju zabavu kroz zajedničko igranje igrice, posredstvom interneta. Takođe, omogućuju i komunikaciju među igračima (Atzori, 2016).

4.6. Sajber – nasilje (Cyberbullying)

Sajber - nasilje predstavlja metod korišćenja interneta i drugih tehnoloških mogućnosti za svesno nanošenje štete ljudima, odnosno ono podrazumeva maltretiranje koje se odvija putem digitalnih uređaja – računara, mobilnih telefona i dr. (Schroeder, 2016).

4.7. Bezbednost na internetu

Bezbednost na internetu podrazumeva obezbeđene kapacitete za zaštitu od sajber – maltretiranja i prevara svih vrsta, na internetu – koji uključuje kako društvene mreže, tako i sve druge internet prostore.

5. Prikaz dosadašnjih istraživanja

Upotreba i efekti interneta na socijalnu inkluziju osoba sa intelektualnim teškoćama nisu do sada predstavljali predmet empirijskih radova u Republici Srbiji.

U međunarodnom kontekstu postoje studije koje su se bavile određenim aspektima upotrebe digitalnih tehnologija od strane osoba sa intelektualnim teškoćama. Uprkos postojanju kulturnih, istorijskih, ekonomskih i drugih kontekstualnih specifičnosti, moguće je izvesti određene opšte zaključke. Dosadašnja istraživanja pretežno su bila usmerena na kapacitete osoba sa intelektualnim teškoćama za korišćenje interneta, uticaj neposrednog socijalnog okruženja na njegovu dostupnost, percepciju rizika, kao i motivacione i voljne aspekte njihove digitalne participacije.

Do sada je sprovedeno nekoliko istraživanja na temu *kapaciteta (potencijala) osoba sa intelektualnim teškoćama za korišćenje interneta*. Generalni je zaključak da osobe sa intelektualnim teškoćama imaju pravo, treba da imaju mogućnost, a imaju i kapacitete da pravilno i bezbedno koriste internet uz odgovarajuću podršku (Apostolidis et al., 2022; Borgström, 2021; Caton i Chapman, 2016; Chadwick, 2016; Chiner, 2017). Više je podataka koji navode da je učenje ovih osoba specifičan proces, koji u nekim delovima može odstupati od tradicionalnih načina učenja. U skladu sa tim ova kategorija populacije bolje uči i učenje daje daleko bolje efekte ukoliko je zasnovano na audio – vizuelnim podsticajima, a ne na učenju posredstvom reprodukcije (Apostolidis et al., 2022; Delgado et al., 2019). Do takvih zaključaka dolazi se i kroz analizu metodskog principa učenja nazvanog *easy to read* (lako čitanje, lako učenje) (Inclusion Europe, 2020; Bohman, 2015; Fajardo, et al., 2013; Nomura et al., 2010).

Ispitujući *motivaciju i volju da osobe sa intelektualnim teškoćama participiraju u internet prostoru*, nedvosmisleno se zaključuje da želja i motivacija, i to vrlo izražene, postoje (Alfredsson Agren et al., 2020; Caton i Chapman, 2016; Chadwick i Fullwood, 2018; Lofgren-Martenson et al., 2015).

Analizirajući *pozitivne aspekte interneta po osobe sa intelektualnim teškoćama*, uočava se da su oni potencijalno veoma prisutni. Istraživanja ukazuju da su benefiti od interneta vrlo slični kao i kod osoba koje nemaju intelektualne teškoće, ukoliko se rizikom upravlja na odgovarajući način. Tako se kao neki od pozitivnih efekata navode obrazovanje i učenje novih veština, uticaj na razvoj identiteta i integriteta kroz društvene uloge, potencijalno poslovni benefiti, treninzi i svaki drugi razvoj (Caton i Chapman, 2016; Chadwick i Fullwood, 2018; Geroula, 2023; Hoppestad, 2013; Lofgren-Martenson, 2008; Naroozi et al., 2021; Naslund i Gardelli, 2013; Plichta, 2023).

Takođe, prepoznaje se i značaj interneta za *promociju koncepta samoopredeljenja, društvenog identiteta i socijalne participacije* u nešto drugačijim, savremenim, okolnostima (Bannon, McGlinn, McKenzie i Kuaile, 2015, Molin, Sorbring i Lofgren-Martenson, 2015), ali i društvenu interakciju koja se temelji na međuljudskoj razmeni i druženju (Darragh, Reynolds, Ellison, i Bellon, 2017).

Chiner i saradnici (2018) su ukazali da internet pristup ima potencijal ne samo da povezuje osobe sa intelektualnim teškoćama sa drugima, već i da im omogućava *aktivno učešće u društvenim i rekreativnim aktivnostima*, posebno apostrofirajući da „individue sa intelektualnim teškoćama prvenstveno pristupaju internetu zbog društvenog umrežavanja“ (Chiner, Gomez-Puerta i Cardona-Molto, 2018:17), ali da je suštinski potencijal u tome da je internet „katalizator društvene integracije, jer omogućava mešano učešće (osoba sa i bez teškoća) i otvara pristup rekreativnim i obrazovnim sadržajima“ (Chiner, Gomez-Puerta i Cardona-Molto, 2018:18) čineći ga kanalom za održavanje i sklapanje prijateljskih odnosa i za inkluziju u slobodno vreme – ne samo unutar homogene-uniformne grupe, već i u širim društvenim okvirima. U tom kontekstu prepoznaju se podaci koji govore o značaju interneta i za razvijanje *veština digitalne pismenosti* (Salmeron, Gomez i Fajardo, 2016; Plichta, 2023), jer na taj način se kroz neposredne aktivnosti utiče na sticanje novih veština koje su značajne za „normalizovano“ funkcionisanje u savremenom društvu.

Značajne osobe iz neposrednog okruženja često mogu predstavljati resurse, a neretko i otežavajući faktor u uspostavljanju participacije osoba sa intelektualnim teškoćama na internetu. Podaci iz istraživanja ukazuju da su upravo oni najčešće vođeni strahom od rizika koje internet nosi po osobe sa intelektualnim teškoćama i da na bazi tog straha odlučuju na koji način će internet biti dostupan (de Groot et al., 2022; Chadwick, 2020,2022; Kim i Quin, 2019; Chiner et.al, 2017; Apostolidis et. al, 2022; Borgstorm, 2022).

Dostupni podaci ukazuju da su članovi porodice izveštavali u najvećem broju o *strahu od potencijalnih rizika na internetu*. Te rizike percipiraju kao potencijalne pretnje i nasilje koji mogu biti posledica internet aktivnosti. Naročito su uplašeni od postojanja rizika u pogledu negativnih uticaja po zdravstveno stanje koje mogu nastati, ekonomskih prevara, psihološkog, socijalnog i posebno seksualnog nasilja i zlostavljanja (Chadwick, 2020,2022; Kim i Quin, 2019; Chiner et.al, 2017; Apostolidis et. al, 2022; Borgstorm, 2022). Taj strah od potencijalnog rizika je istovremeno vrlo često i razlog uskraćivanja mogućnosti korišćenja interneta. Negovatelji, drugi profesionalci, ali i članovi porodice percipiraju osobe sa intelektualnim poteškoćama kao posebno ugroženu kategoriju. To može biti posledice preteranog nastojanja da ostvare njihovu „zaštitu“ (Drozd et al., 2020; Chadwick, 2020).

Molin i dr. (2015) su otkrili da su osim roditelja, i nastavnici koji su uključeni u obrazovni aspekt funkcionisanja, su zabrinuti zbog rizika na mreži. Kao razloge koji su podstakli nastanak zabrinutosti nastavnici su navodili da bi internet mreža mogla da dovede do izolacije (neintegrisanosti), a usled nedovoljnog razumevanja sadržaja na internetu i naivnosti.

Strah od naivnosti i nekritičkog poverenja, koje je plodno tle za zloupotrebe u različitim oblicima navodi i Chadwick u svojim radovima gde je istraživao stavove roditelja dece sa intelektualnim invaliditetom. On naglašava da su roditelji zabrinuti za pokušaje dece da uče nešto novo što može biti rizično po njih jer su previše poverljivi, ograničenih kapaciteta da prepoznaju pokušaj prevare, osteljivi na sadržaj i kontakt na internetu (Chadwick, 2021, 2023, 2024).

Ipak, postoje podaci u kontekstu *diskrepancije između percepcije korisnika i njihovog okruženja*, a to je ono što je posebno značajno. Okruženje je daleko više zaštitnički nastrojeno i uplašeno za bezbednost osoba sa intelektualnim teškoćama na internetu. Oni sami sebe percipiraju kao osobe koje imaju volju, želju, ali i veštine da koriste internet na način na koji im se predstavi da treba da čine. Lofgren-Martenson (2018) je istakla neslaganje između percepcija ljudi sa intelektualnim invaliditetom i onih koji pružaju podršku u vezi sa potencijalnim koristima i rizicima na mreži. Osoblje koje im pruža podršku u funkcionisanju ima više negativnih percepcija u kontekstu participacije u virtuelnom prostoru, smatrajući je neprikladnim za mlade ljude sa intelektualnim invaliditetom (Lofgren-Martenson, 2018). Do sličnih zaključaka su došli i Lough i Fisher (2016). Oni navode da su uporedili ocene ranjivosti 102 osobe sa Vilijamsovim sindromom i njihovih roditelja. Roditelji su prijavili veću ranjivost, dok su osobe sa Vilijamsovim sindromom sebe i

svoju situaciju percipirali sa značajno manjim rizikom (Lough, Fisher, 2016) što može dovesti do različitih želja između želja ljudi sa intelektualnim teškoćama i njihovih staratelja u vezi sa korišćenjem interneta.

Kada je u pitanju *onlajn i oflajn vulnerabilnost*, neka od istraživanja naglašavaju da mlade punoletne osobe sa intelektualnim invaliditetom pokazuju u većoj meri prekomernu upotrebu mobilnih telefona povezanih sa nezdravim ponašanjem nego njihovi vršnjaci (Jenaro et al. 2018). Međutim, u švedskom kontekstu, mladi ljudi sa intelektualnim invaliditetom manje koriste mobilne telefone i društvene mreže od mladih ljudi uopšte. Ipak, oni su više izloženi uvredama na mreži (Svedish Media Council, 2019). Neki od identifikovanih rizika, posebno kod maloletnika sa intelektualnim invaliditetom, su prekomerna upotreba interneta (Jenaro, Flores, Cruz, et al., 2018), izloženost neprikladnom sadržaju (npr. nasilje, pornografija) (Chiner, Gomez-Puerta i Cardona-Molto, 2017a; Lofgren-Martenson, Sorbring i Molin, 2015), onlajn seksualno nagovaranje (Buijs, Boot, Shugar, Fung i Bassett, 2017; Vells i Mitchell, 2014) ili maltretiranje preko interneta (Didden et al. 2019; Jenaro, Flores, Vega, et al., 2018; Perta i Chiner, 2019), između ostalih.

Studija kvantitativnog tipa prikupila je informacije o *iskustvima rizika* na mreži direktno od 77 odraslih osoba starosti između 18 i 51 godine sa intelektualnim invaliditetom u Španiji (Chiner et al., 2017). Glavni rizici na mreži koje su prijavili učesnici sa intelektualnim teškoćama bili su blokiranje iz onlajn grupa (48%), pretnje (35%), vređanje (46%), slanje neželjenog seksualnog sadržaja na mreži (35%) i korišćenje njihovih lozinki od strane drugih bez saglasnost (36%). Iako je važan dodatak postojećoj literaturi, ova kvantitativna studija ne elaborira ova iskustva iz perspektive učesnika.

O direktnoj korelaciji između povećane ranjivosti i veštinama govorili su Alfredsson Agren i saradnici (2020). Oni su utvrdili da je vulnerabilnost veća u situacijama kada postoji velika želja za prihvatanjem, naglašenija usamljenost i/ili depresija, lošiji kapaciteti za rasudjivanje i slično. Međutim, ponovo je značajno naglasiti da mladi ljudi sa intelektualnim teškoćama sebe vide kao manje izložene riziku od negovatelja (Lough i Fisher, 2016b; Molin et al., 2015), ali u isto vreme pokazuju svest o riziku (Bannon et al., 2015; Lofgren-Martenson et al., 2015; Molin et al., 2017).

Chadwick je analizirajući stepen i učestalost rizika kod osoba sa intelektualnim teškoćama, došao do očekivanog zaključka, a to je da stepen rizika korelira sa samostalnošću u funkcionisanju osobe

sa intelektualnim invaliditetom/smetnjom. Oni koji su samostalniji u izvršavanju svakodnevnih aktivnosti, manje su bili u riziku i ređe su prijavljivali postojanje rizika. Za razliku od njih, oni manje samostalni su teže koristili alate koje internet nudi (aplikacije) i bili su značajno češće u riziku od sajberbulinga (Chadwick, 2022).

Važno je ukazati i na istraživanje koje je imalo za cilj da ispita povezanost dostupnosti i korišćenja interneta sa tipom usluga koje su dostupne osobama sa intelektualnim teškoćama. Brojnsdotir je sa saradnicima sproveda istraživanje na temu razlika povezanih sa vrstom smeštaja (residencijalna ustanova naspram života u zajednici), i autor(ke) eksplicitno opisuju kako institucionalne prakse (paternalizam, ograničenja osoblja, manjak obuke i podrške) dovode do digitalnog isključenja, za razliku od kojih su osobe koje žive u manje restriktivnim okruženjima imale bolje mogućnosti za upotrebu tehnologije i kontakt putem digitalnih kanala. Osim toga, izveštavaju da su institucionalne prakse (ustanova/rezidencijalni smeštaj) često povezane s paternalističkim ograničenjima, manjkom obuke i manjkom pristupa ili podrške za samostalnu upotrebu interneta – što empirijski objašnjava zašto su ljudi u zajednici u praksi imali veće mogućnosti za korišćenje interneta i održavanje socijalnih veza digitalnim putem (Björnsdóttir et al. 2024).

6. Ciljevi istraživanja

Opšti cilj istraživanja je naučna ekploracija odnosa između korišćenja interneta i nivoa socijalne inkluzije osoba sa intelektualnim teškoćama, kroz ispitivanje dostupnosti i svrhe njegove upotrebe, identifikaciju obrazaca digitalne participacije, kao i načina na koji porodica, odnosno stratelji i profesionalci zaposleni kod pružaoca usluga regulišu pristup internetu.

Specifični ciljevi:

1. Analiza načina i svrhe korišćenja interneta od strane osoba sa intelektualnim teškoćama u Republici Srbiji;
2. Analiza oblika i nivoa (formalne i neformalne) podrške u korišćenju interneta;
3. Ispitivanje efekata korišćenja interneta na različite dimenzije socijalne inkluzije, uključujući: socijalne interakcije, uključenost u zajednicu, pristup informacijama, obrazovanju i uslugama, kao i učešće u ekonomskim, kulturnim i rekreativnim aktivnostima;

4. Ispitivanje uticaja porodice i profesionalaca zaposlenih kod pružaoca usluga na dostupnost, pristup i način korišćenja interneta od strane osoba sa intelektualnim teškoćama i njihove implikacije na socijalnu inkluziju;
5. Identifikacija i analiza rizika kojima su izložene osobe sa intelektualnim teškoćama u virtuelnom prostoru na osnovu izveštavanja samih osoba;
6. Analiza percepcija osoba sa intelektualnim teškoćama i njihovog okruženja (porodičnog/neformalnog i profesionalnog/formalnog) o značaju, preprekama, rizicima i izazovima u korišćenju interneta;
7. Komparacija nivoa socijalne uključenosti u posmatranim dimenzijama u odnosu na podršku koju dobijaju i dostupnost interneta;
8. Komparativna analiza efekata korišćenja interneta na različite dimenzije socijalne inkluzije (socijalne interakcije, uključenost u zajednicu, pristup informacijama, obrazovanju, ekonomskim, kulturnim, zabavnim i rekreativnim aktivnostima) osoba sa intelektualnim teškoćama u odnosu na tip usluge koji koriste (usluge u zajednici naspram rezidencijalnih ustanova).

7. Hipoteze

Opšta hipoteza: Različiti aspekti digitalne uključenosti (dostupnost, način i svrha upotrebe interneta), u interakciji sa formalnom i neformalnom podrškom, determinišu nivo socijalne inkluzije osoba sa intelektualnim teškoćama.

Posebna hipoteza 1: Internet je ograničeno dostupan osobama sa intelektualnim teškoćama, što se ogleda u kontrolisanim uslovima pristupa i niskoj autonomiji korisnika u odlučivanju o korišćenju interneta.

Posebna hipoteza 2: Osobe sa intelektualnim teškoćama internet najčešće koriste u svrhu komunikacije, zabave i održavanja socijalnih kontakata.

Posebna hipoteza 3: Postoji pozitivna korelacija između nivoa dostupnosti interneta i nivoa socijalne inkluzije osoba sa intelektualnim teškoćama.

Posebna hipoteza 4: Način upotrebe interneta predstavlja značajan prediktor socijalne uključenosti osoba sa intelektualnim teškoćama, pri čemu aktivni oblici upotrebe interneta imaju pozitivnije implikacije na socijalnu uključenost u poređenju sa pasivnom upotrebom.

Posebna hipoteza 5: Način i intenzitet podrške u korišćenju interneta značajno variraju u zavisnosti od tipa okruženja (porodica/zajednica nasuprot instituciji).

Posebna hipoteza 6: Osobe sa intelektualnim teškoćama koje imaju idividualizovanu podršku prilagođenu njihovim potrebama ostvaruju viši nivo participacije na internetu i viši nivo socijalne inkluzije.

Posebna hipoteza 7: Viši nivo podrške, povoljniji stavovi okruženja i veći individualni kapaciteti povezani su sa većim nivoom socijalne uključenosti.

Posebna hipoteza 8: Roditelji i staratelji u većoj meri ograničavaju pristup internetu osobama sa intelektualnim teškoćama u poređenju sa profesionalcima zaposlenim kod pružaoca usluga, pri čemu su ta ograničenja dominantno uslovljena percepcijom rizika i paternalističkim pristupom, a ne individualnim kapacitetima korisnika.

Posebna hipoteza 9: Roditelji, staratelji i profesionalci procenjuju značaj interneta za socijalnu uključenost osoba sa intelektualnim teškoćama nižim u odnosu na same osobe sa intelektualnim teškoćama.

Posebna hipoteza 10: Osobe sa intelektualnim teškoćama pokazuju volju, želju i motivaciju da participiraju na internetu, ali istovremeno pokazuju nedovoljno razumevanje potencijalnih rizika u virtuelnom prostoru.

Posebna hipoteza 11: Postoji pozitivna korelacija između učestalosti korišćenja interneta osoba sa intelektualnim teškoćama i izloženosti rizicima.

Posebna hipoteza 12: Osobe sa intelektualnim teškoćama koje žive u zajednici imaju više pristupa i prilagođeniju podršku u korišćenju interneta u poređenju sa korisnicima domskog smeštaja, što se ogleda u izraženim pozitivnim efektima na socijalnu inkluziju.

8. Značaj istraživanja

Naučni značaj istraživanja

Ova disertacija doprinosi naučnom razumevanju odnosa između potencijala koje ima internet i informaciono-komunikacione tehnologije sa jedne strane i nivoa socijalne inkluzije osoba sa intelektualnim teškoćama sa druge strane. Istraživanje kombinuje analizu digitalne pristupačnosti i socijalne inkluzije, čime doprinosi razvoju interdisciplinarnog pristupa u oblasti socijalnog rada, socijalne politike i digitalne inkluzije (uključujući ITC tehnologije).

Naučni značaj posebno se ogleda u sledećem:

1. Upotpunjavanje nedostajućih istraživačkih podataka – u kontekstu osoba sa intelektualnim teškoćama u Srbiji (ali i u regionu), jer gotovo da ne postoje naučna istraživanja koja se bave digitalnom participacijom i inkluzijom vulnerabilnih grupa, naročito osoba sa intelektualnim teškoćama i u sistemu socijalne zaštite.
2. Komparativno analitički doprinos – koji se odnosi na upoređivanje različitih domena socijalne uključenosti osoba sa intelektualnim teškoćama u odnosu na dostupnost, obrasce i druge faktore upotrebe interneta i njihove implikacije na nivou socijalne inkluzije, što omogućava preciznije sagledavanje međusobnog odnosa između digitalne i socijalne uključenosti na različite aspekte socijalne inkluzije, u odnosu na vrstu usluge koja je dostupna korisnicima i životni aranžman.

Društveni značaj istraživanja

Društveni značaj ove doktorske disertacije se ogleda u upoznavanju šire, stručne i naučne javnosti, kao i donosioca odluka, o dostupnosti, sadržajima, načinu i rizicima upotrebe interneta od strane korisnika koji imaju intelektualne teškoće, kao i efektima interneta na socijalnu inkluziju osoba sa intelektualnim teškoćama. Nalazi istraživanja će služiti kao osnova za zagovaranje u pravcu unapređenja i adekvatnog prilagođavanja korišćenja interneta populaciji osoba sa intelektualnim teškoćama, kako u pogledu organizacije dostupnosti, tako i u pogledu kvaliteta.

Takođe, društveni značaj predstavlja i analiza u kojoj meri osobe sa intelektualnim teškoćama ostvaruju ljudska prava u oblasti digitalne participacije i sa tim povezane socijalne inkluzije, kroz

komparativni prikaz položaja korisnika koji su u rezidencijalnom smještaju i korisnika koji podršku ostvaruju kroz usluge socijalne zaštite u zajednici.

9. Metode istraživanja

Metodologija koja će biti primenjena u realizaciji istraživanja podrazumevaće mešoviti (miks metod) pristup, što znači da će biti korišćene kvalitativne i kvantitativne metode za prikupljanje podataka. Ovaj metod omogućava istovremeno korišćenje numeričkih pokazatelja i dubinsko razumevanje fenomena kroz iskustva i značenja koje pružaju učesnici u istraživanju (Creswell i Plano Clark, 2018). Značaj mešovitog metoda ogleda se u njegovoj sposobnosti da integriše prednosti oba istraživačka pristupa, čime se obezbeđuje sveobuhvatnije razumevanje kompleksnih društvenih fenomena (Johnson, Onwuegbuzie, Turner, 2007). Osnova za izbor ovog pristupa temelji se i na nastojanju da se objasne kvantitativni nalazi posredstvom kvalitativnih uvida (*eksplanatorni dizajn*), sa jedne strane, ali i da se validiraju kvalitativna zapažanja kroz statističke analize (*eksloratorni dizajn*) (Tashakkori i Teddlie, 2010). Ozbiorom da je je predmet istraživanja usmeren na razumevanje i analizu složenog društvenog fenomena socijalne inkluzije u kontekstu osvarivanja uticaja interneta, na ovaj način će biti omogućeno istovremeno sagledavanje širih obrazaca i ličnih iskustava.

Kvantitativne metode

U okviru kvantitativnog dela istraživanja za potrebe prikupljanja podataka koristiće se upitnik, koji će biti kreiran za potrebe ovog istraživanja. Upitnik će biti namenjen i distribuiran stručnim radnicima, stručnim saradnicima i saradnicima, zaposlenim kod pružalaca usluga socijalne zaštite i roditeljima/starateljima osoba sa intelektualnim teškoćama sa ciljem prikupljanja podataka o:

- Stepenu i načinu dostupnosti interneta osobama sa intelektualnim teškoćama;
- faktorima koji utiču na dostupnost interneta;
- vrsti podrške koju pružaju osobama sa intelektualnim teškoćama u obezbeđenju pristupa i korišćenju interneta;

- samoproceni znanja, veština i kompetencija neophodnih za pružanje odgovorajuće podrške osobama sa intelektualnim teškoćama za korišćenje interneta;
- svrsi i načinu korišćenja interneta od strane osoba sa intelektualnim teškoćama;
- proceni kapaciteta osoba sa intelektualnim teškoćama za participaciju, obimom i načinom potrebne podrške;
- percepciji efekata interneta na socijalnu inkluziju osoba sa intelektualnim teškoćama i to u oblasti socijalne interakcije, uključenosti u zajednicu, pristupa informacijama, obrazovanju, ekonomskim, kulturnim i rekreativnim aktivnostima, zabavi;
- stavovima u vezi sa benefitima, izazovima i rizicima upotrebe interneta i internet tehnologija po osobe sa intelektualnim teškoćama;
- podsticanju, odnosno sputavanju, participacije na internetu, kao i šta su razlozi takvog postupanja;
- proceni motivisanosti i volje osoba sa intelektualnim teškoćama da koriste internet.

Razlog zašto će upravo ove kategorije ispitanika biti uključene u istraživanje procene stavova, iskustva i percepcije jeste zato što su upravo oni u mnogobrojnim istraživanjima prepoznati kao *gatekeeper-i* (čuvari vrata) – oni koji odlučuju da li će, u kojoj meri i na koji način biti dostupan internet (Chadwick, 2020; 2022; 2024; Barlott et al., 2019; Heitplatz et al., 2021; De Grot et al., 2022, Apostolidis et al., 2022).

Kvalitativne metode

U kvalitativnom delu istraživanja biće primenjena analiza sadržaja, polustrukturirani intervjui i fokus grupa.

- ***Analiza sadržaja relevantnih izvora***

Relevantna naučna i stručna literatura biće sistematski identifikovana i analizirana sa aspekta uticaja interneta na funkcionisanje savremenog čoveka u kontekstu socijalne inkluzije i njegovog značaja za osobe sa intelektualnim teškoćama, kao i koje upotreba interneta sa sobom nosi i načina njihovog upravljanja.

Pored toga, analiza sadržaja obuhvatiće i relevantne normativne akte – domaći zakonodavni okvir, kao i međunarodne pravne dokumente koje je Republika Srbija ratifikovala i u obavezi je da implementira sa ciljem sagledavanja normativnih osnova za ostvarivanje prava na pristup informaciono-komunikacionim tehnologijama i socijalnu inkluziju.

- ***Intervju***

Polustrukturirani intervjui biće realizovani sa osobama koje imaju intelektualne teškoće. Ovaj metod prikupljanja podataka je odabran zbog njegove primerenosti specifičnostima ciljne grupe, jer omogućava neposrednu komunikaciju i prilagođavanje načina postavljanja pitanja u skladu sa individualnim kapacitetima same osobe sa intelektualnim teškoćama.¹

Cilj je sagledavanje njihove perspektive sa fokusom na oblasti koji se odnose na iskustvo korišćenja interneta, svrhu u koju se koristi, značajazazova i rizika koje internet participacija sa sobom nosi i percepciju potrebne podrške.

Za potrebe realizacije intrervjua sa korisnicima biće kreiran vodič, zasnovan na sličnim oblastima kao i upitnik, a sa fokusom na sledeća pitanja:

- da li su upoznati sa postojanjem interneta kao prostora ljudskog funkcionisanja i međuljudske razmene;
- na koji način pristupaju internetu i šta su determinante pristupa;
- koji faktori, i u kojoj meri, utiču na dostupnost interneta;
- da li im je na raspolaganju podrška, na koji način je organizovan i kako procenjuju njenu adekvatnost;
- u koju svrhu koriste internet i da li su upoznati sa drugim mogućnostima koje internet nudi;

¹ Polustrukturirani intervju će biti koncipiran i baziran na temeljima podataka koji ukazuju da je komunikacija sa osobama sa intelektualnim teškoćama produktivnija ukoliko se zasniva na jednostavnijim jezičkim konstrukcijama, kontinuiranom dodatnom pojašnjavanju, primeni audi-vizuelnih alata koji su na raspolaganju (Setchel, 2020; Apostolidis et al., 2022; Delgado, 2018; van Holsten et al., 2021), a od značaja je pripremljenost i fleksibilnost voditelja, parafraziranje, dekonstrukcija i zapažanja (IFLA, 2010; Fajado et al., 2011; 2012; Barrow et al., 2011; Jenko i Lipeć Stopar, 2020).

- kako procenjuju vlastite kapacitete za participaciju na internetu i kako percipiraju obim i način potrebne podrške;
- na koji način internet ostvaruje efekte na njihovu socijalnu inkluziju (uključenost u zajednicu, pristup informacijama, obrazovanju, ekonomskim, kulturnim i rekreativnim aktivnostima, zabavi);
- kakvi su njihovi stavovi u vezi sa benefitima, izazovima, rizicima po osobe sa intelektualnim teškoćama;
- ko su osobe iz neposrednog okruženja koje podstiču, a ko su one koje sputavaju participaciju na internetu, kao i šta su razlozi takvog postupanja;
- da li su motivisani i voljni da koriste internet.

Intervjuisane će biti osobe sa intelektualnim teškoćama koje žive u zajednici uz podršku usluga socijalne zaštite i osobe sa intelektualnim teškoćama koje žive u institucionalnom smeštaju.

- ***Fokus grupe***

U cilju prikupljanja podataka o percepciji rukovodioca, istraživanje će uključiti i fokus grupe sa rukovodiocima ustanova i organizacija koje su pružaoci usluga socijalne zaštite za osobe sa intelektualnim teškoćama (usluga dnevni boravak, stanovanje uz podršku, predah smeštaj i domski, institucionalni smeštaj).

Rukovodioci ustanova poseduju specifična znanja o organizacionim praksama, protokolima rada, institucionalnim i sistemskim ograničenjima, raspodeli resursa i procesima donošenja odluka, te stoga mogu ponuditi uvid u način na koji se politike i procedure implementiraju u praksi, što će predstavljati cilj fokus grupa. S tim u vezi, rukovodioci neposredno utiču na uspostavljanje internih pravila koja imaju direktne efekte na dostupnost i način korišćenja interneta, pa će prikupljanje ovih podataka predstavljati, takođe, cilj fokus grupa.

Primena fokus grupa u ovom kontekstu naročito je pogodna jer omogućava identifikovanje strukturnih i organizacionih faktora koji utiču na pružanje usluga, uključujući modele upravljanja, stepen usklađenosti sa standardima, načine pružanja podrške korisnicima, te specifične izazove koje ustanove imaju u funkcionisanju. Budući da rukovodioci oblikuju operativne prakse kroz

definisanje internih procedura i upravljanje zaposlenima, njihova perspektiva je značajna za razumevanje institucionalnih kapaciteta, kao i za interpretaciju određenih kvantitativnih nalaza prikupljenih od zaposlenih.

Preliminarni predlog uzorka

Uzorak u kvantitativnom delu istraživanja činiće profesionalci (stručni radnici, stručni saradnici i saradnici) zaposleni kod licenciranih pružalaca usluga socijalne zaštite, i to: usluge dnevnog boravka, stanovanja uz podršku, predah smeštaja, domskog-institucionalnog smeštaja, kao i roditelji/staratelji korisnika ovih usluga.

Planirano je da uzorak obuhvati minimum 10% ukupnog broja zaposlenih profesionalaca, raspoređenih po stratifikovanim grupama: stručni radnici, stručni saradnici i saradnici. Na taj način biće formiran reprezentativan uzorak koji odražava strukturu populacije. Kako ne postoji egzaktna i pouzdan podatak o broju zaposlenih profesionalaca, veličina uzorka je određena proračunom na osnovu broja ovih profila zaposlenih koji je definisan standardima za pružanje usluga (prema Pravilniku o bližim uslovima i standardima za pružanje usluga socijalne zaštite), a u odnosu na poznat broj licenciranih pružalaca usluga i korisnika.

U skladu sa tim u uzorku će biti zastupljeno minimum 155 – profesionalaca, od čega 60 stručnih radnika, 20 stručnih saradnika i 75 saradnika. Struktura uzorka u odnosu na pružaoce usluga, određena je u odnosu na broj pružaoca usluga socijalne zaštite za osobe sa intelektualnim teškoćama i broja korisnika ovih usluga. prema zvaničnoj javno dostupnoj bazi podataka nadležnog ministarstva (Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja, 2025) i Strategiji za unapređenje položaja osoba sa invaliditetom. Stoga, struktura uzorka će biti sledeća²:

- Zaposleni u ustanovama institucionalnog tipa (rezidencijalnim ustanovama) za smeštaj korisnika: 30 stručnih radnika, 40 saradnika, odnosno 8 stručnih saradnika;

² Struktura uzorka određena je normativima i standardima koji se odnose na broj zaposlenih profesionalaca u pružanju odgovarajuće usluge. Prema dostupnim statističkim podacima, broj pružalaca usluge domskog smeštaja za osobe sa intelektualnim teškoćama je 15, ali je korisnika sa intelektualnim teškoćama 1.145 (Strategija unapređenja položaja OSI 2025-2030, Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja, 2025). Zatim, korisnika usluge dnevnog boravka sa intelektualnim teškoćama je 568, a pružalaca 33 (Ibid). Predah smeštaj je usluga koja je dostupna za 69 korisnika, a ukupno je 3 pružaoca ove usluge (Ibid). Najmanje pružalaca, korisnika, a ujedno i korisnika je u okviru usluge Stanovanje uz podršku, gde je kod 3 pružaoca ukupno 22 korisnika (Ibid).

- Zaposleni kod licenciranih pružaoca usluge dnevnog boravka: 20 stručnih radnika, 25 saradnika, odnosno 6 stručnih saradnika;
- Zaposleni kod licenciranih pružaoca predah smeštaja: 5 stručnih radnika, 5 saradnika, odnosno 4 stručna saradnika; i
- Zaposleni kod licenciranih pružalaca usluge stanovanja uz podršku: 5 stručnih radnika, 5 saradnika, odnosno 2 stručna saradnika.

Kada je reč o uzorku koji će činiti roditelji/staratelji ukupan broj ispitanika će iznositi 100 roditelja/staratelja.

Kvalitativni deo istraživanja

Uzorak korisnika u *intervjuima* će činiti 100 osoba sa intelektualnim teškoćama koji koriste usluge socijalne zaštite - usluga dnevnog boravka, stanovanja uz podršku, predah smeštaja i domskog smeštaja institucionalnog tipa. U uzorak će biti uključeni korisnici trećeg i četvrtog stepena podrške koji su prepoznati kao kategorija koja „može da brine o sebi uz prilagođenu podršku“ (Pravilnik o bližim uslovima i standardima za pružanje usluga socijalne zaštite, član 15).

Korisnici prvog i drugog stepena podrške (najteži oblik intelektualnih teškoća) neće biti uključeni u uzorak. Kod osoba s najtežim oblicima intelektualnih teškoća (prvi i drugi stepen podrške) kapacitet za informisani pristanak i razumevanje instrumenata za prikupljanje podataka, kapacitet za razumevanje svrhe istraživanja, procedura i posledica u značajnoj meri je snižen, pa pribavljanje valjanog informisanog pristanka nije izvodljivo na standardizovan i etički prihvatljiv način. Izuzimanje ove kategorije, stoga, iz uzorka istraživanja smanjuje i rizik kršenja etičkih principa zaštite ranjivih ispitanika.

Ovakav uzorak je definisan kako bi se obezbedila adekvatna statistička snaga za detekciju razlika srednje veličine između grupa, u skladu sa Kohenovim (Cohen, 1992) konvencijama o veličini efekata i temeljnim principima planiranja uzorka zasnovanim na analizi snage (power analiza). U populaciji osoba sa intelektualnim teškoćama, koja je heterogena u pogledu nivoa podrške, sposobnosti i oblika socijalne uključenosti, uzorak ove veličine omogućava stabilnije procene, bolju reprezentativnost i pouzdanije poređenje varijabli uz istovremeno očuvanje praktične

izvodljivosti istraživanja u ustanovama socijalne zaštite. Stoga, uzorak će činiti 45 korisnika domskog smeštaja institucionalnog tipa, 30 korisnika usluge dnevni boravak, 15 korisnika usluge predah smeštaja i 10 korisnika usluge stanovanja uz podršku.

Kada je reč o fokus grupama, biće realizovane 2 fokus grupe sa učešćem 6-8 rukovodioca, uz zastupljenost predstavnika svih relevantnih usluga za ovu ciljnu grupu.

Preliminarna struktura rada

Deo I: Teorijsko metodološke postavke rada

1. Metodološko-epistemološke osnove rada
 - 1.1. Problem istraživanja
 - 1.2. Predmet istraživanja i hipotetički okvir
 - 1.3. Ciljevi
 - 1.4. Naučni i društveni doprinos rada
2. Teorijske-pojmovno i metodološki okvir
 - 2.1. Teorijski okvir
 - 2.2. Deinstitutionalizacija
 - 2.3. Teorija normalizacije
 - 2.4. Valorizacija društvenih uloga
 - 2.5. Teorija digitalne uključenosti
 - 2.6. Ekosistemska teorija
 - 2.7. Informacioni kapitalizam
 - 2.8. Pojmovni okvir
 - 2.9. Metodološki okvir

Deo II: Teorijski pristupi invalidnosti

1. Medicinski model „zaštite“ osoba sa invaliditetom
 - Pojam i karakteristike
 - Razvoj i tok
2. Psiho-socijalni model
 - Problemi medicinskog pristupa

Razlozi koji su uzrokovali potrebu za pronalaskom novog modela

3. Uspostavljanje socijalnog modela

Model zasnovan na ljudskim pravima

Zajednica kao *conditio sine qua non* socijalne integracije u životu svih ljudi

4. Socijalna inkluzija

Pojam i sadržaj koncepta socijalne inkluzije

Razvoj socijalne inkluzije – od ideje do realizacije

Socijalna inkluzija u savremenom svetu

5. Digitalna e-inkluzija

Pojam i karakteristike

Savremene okolnosti i prilagođavanje

Deo III – Normativni okvir

1. Međunarodno-pravna regulativa u kontekstu ljudskih prava osoba sa intelektualnim teškoćama u internet prostoru
2. Nacionalni normativni akti

Deo IV – Prikaz rezultata istraživanja

1. Prikaz kvantitativnog dela istraživanja
2. Prikaz kvalitativnog dela istraživanja

Deo V – Diskusija

Deo VI – Zaključna razmatranja i preporuke

Preliminarni spisak literature:

1. Adam, F. (1992). Akcijsko raziskovanje v luči sistemske teorije. *Socialno delo*, 31(1–2), 82–89.
2. Apostolidis, K.; Mezaris, V.; Papadogiorgaki, M.; Bei, E.S.; Livanos, G.; Zervakis, M.E. (2022). Content and Other Resources Recommendations for Individuals with Intellectual Disability: A Review. *Electronics* 2022, 11, 3472. <https://doi.org/10.3390/electronics11213472>
3. Atzori, M., Lera, A., Morabito, G. (2016). Understanding the Internet of Things: definition, potentials, and societal role of a fast evolving paradigm. *Ad Hoc Networks*, Elsevier, 2016.
4. Barr, B. (1992). *Spare children, 1900–1945: Inmates of orphanages as subjects of research in medicine and in the social sciences in America* (Doktorska disertacija). Stanford University, Stanford, CA. (UMI No. 93-02170).
5. Beresford, P., i Croft, S. (2004). "Service Users and Practitioners Reunited: Developing the Relationship." *Journal of Social Work Practice*, 18(2), 135–146.
6. Björnsdóttir, K., Snæfríðar-og Gunnarsdóttir, H., Dröfn Gunnarsdóttir, E. (2024). The digital exclusion of people with intellectual disabilities during the COVID-19 pandemic. *Scandinavian Journal of Disability Research*, 26(1), 523–535. <https://doi.org/10.16993/sjdr.1131>
7. Borgström, Å. (2021). Tensions between risk, coping and support: young people with intellectual disability in Sweden and Internet-related support, *Disability & Society*, DOI: 10.1080/09687599.2021.1946675
8. Borgström, Å, et al. (2019). Young People with Intellectual Disabilities and Social Media: A Literature Review and Thematic Analysis. *Scandinavian Journal of Disability Research*, 21(1), pp. 129–140. DOI: <https://doi.org/10.16993/sjdr.549>
9. Borgström, Å. (2022a). Young people with intellectual disability and the internet: Challenges and opportunities in qualitative research. *Journal of Intellectual Disabilities* 2022, Vol. 0(0) 1–15 DOI: 10.1177/17446295221095714
10. Borgström, Å., et al. (2022b). Young women with intellectual disability: Experiences of self-presentations on the Internet Unga kvinnor med intellektuell funktionsnedsättning -

erfarenheter av självpresentationer på internet. Project: Delaktig på nätet? Särskoleelevers identitetsskapande aktiviteter på internet DOI: [10.3384/SVT.2022.29.1.4416](https://doi.org/10.3384/SVT.2022.29.1.4416)

11. Brown, I., Hatton, C., Emerson, E., (2013). *Intellectual and Developmental Disabilities*. Quality of Life Indicators for Individuals With Intellectual Disabilities: Extending Current Practice. Vol. 51, No. 5, 316–332
12. Brown, C. T., Ben Brik, A. (2025). *Welfare regime typologies: The six worlds of social inclusion*. *Journal of International and Comparative Social Policy*, 40(1), 1–23. doi:10.1017/ics.2024.14
13. Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development: Experiments by nature and design*. Harvard University Press. Dostupno na: https://khoerulanwarbk.wordpress.com/wp-content/uploads/2015/08/urie_bronfenbrenner_the_ecology_of_human_development_bokos-z1.pdf
14. Brkić, M., Stanković, D. (2015). People with intellectual and mental disabilities in social care system in Serbia between path dependency and the pursuit of deinstitutionalization. *Serbian Political Thought*, 12(2). <https://doi.org/10.22182/spt.1222015.4>
15. Geroula, M. (2023). Intellectual disabilities and the role of digital technologies. *World Journal of Biology Pharmacy and Health Sciences*, 2023, 15(01), 088–097. DOI:[10.30574/wjbphs.2023.15.1.0311](https://doi.org/10.30574/wjbphs.2023.15.1.0311)
16. Guest, G., Bunce, A., Johnson, L. (2006). How many interviews are enough? *Field Methods*, 18(1), 59–82. <https://doi.org/10.1177/1525822X05279903>
17. Goffman, E. (1961). *Asylums: Essays on the social situation of mental patients and other inmates*. New York, NY: Doubleday.
18. Gomez Puerta, M., Chiner, E. (2019). The Effects on Internet Use by People With and Without Intellectual Disability: Student Teachers' Perspectives. *Education and New Developments*. ISSN:2184-044X ISBN:978-989-54312-5-0. DOI: 10.36315/2019v1end101
19. Glencross, S., Mason, J., Katsikitis, M., Greenwood, KM. (2021). Internet Use by People with Intellectual Disability: Exploring Digital Inequality-A Systematic Review. *Cyberpsychology Behavior Social Network*. 24(8):503-520. doi: 10.1089/cyber.2020.0499.
20. de Groot, R., Kaal, H., Stol, W. (2022). The online lives of adolescents with mild or borderline intellectual disabilities in the Netherlands: Care staff knowledge and perceptions. *Journal of Intellectual & Developmental Disability*. DOI: 10.3109/13668250.2021.2004635

21. Darragh, J., Reynolds, L., Ellison, C., i Bellon, M. (2017). "Let's talk about sex: How people with intellectual disability in Australia engage with online social media and intimate relationships." *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*, 11(1), članak 9.
22. Didden, R., Scholte, R. H. J., Korzilius, H., de Moor, J. M. H., Vermeulen, A., O'Reilly, M., Lang, R., & Lancioni, G. E. (2019). "Cyberbullying among students with intellectual and developmental disability in special education settings." *Developmental Neurorehabilitation*, 12(3), 146–151.f
23. Dote-Pardo, J. S. (2025). *Mental health and social inclusion: a systematic review of barriers, interventions and outcomes. Mental Health and Social Inclusion.*
<https://doi.org/10.1108/MHSI-04-2025-0125>
24. Drozd, M. Chadwick, D., Jester, R. (2020). Successful strategies for including adults with an intellectual disability into a research study using interpretative phenomenological analysis (IPA). *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*. 27 pp 3-12.
25. Duplaga, M. (2017). Digital divide among people with disabilities: Analysis of data from a nationwide study for determinants of Internet use and activities performed online. *PLoS ONE* 12(6): e0179825. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0179825>
26. European Expert Group on the Transition from Institutional to Community-based Care. (2012). *Common European Guidelines on the Transition from Institutional to Community-based Care*. Dostupno na: <https://deinstitutionalisation.com/wp-content/uploads/2017/07/guidelines-final-english.pdf>
27. Eriksson, C., Ineland, J. (2023): Digitalization of welfare organizations for persons with intellectual disabilities: between democratic ideals, legitimacy and institutional logics. *Disability & Society*, DOI: 10.1080/09687599.2023.2198661
28. Eurofound. (2024). *Paths towards independent living and social inclusion in Europe*. Publications Office of the European Union. <https://doi.org/10.2806/4798019>
29. Zakon o socijalnoj zaštiti, *Službeni glasnik RS broj 24/2011*
30. Iglesias, O., Gomez Sanchez, L., Rodrigueuez, A. (2019). Do young people with Asperger syndrome or intellectual disability use social media and are they cyberbullied or cyberbullies in the same way as their peers? *Psicothema* 2019, Vol. 31, No. 1, str. 30-37

31. Ifinedo, P. (2016). Applying uses and gratifications theory and social influence processes to understand students' pervasive adoption of social networking sites: Perspectives from the Americas. *International Journal of Information Management*, 36(2), 192–206.
<https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2015.11.007>
32. Jenaro, C., Flores, N., Cruz, M., Pérez, M. C., Vega, V., Torres, V. A. (2018). "Internet and cell phone usage patterns among young adults with intellectual disabilities." *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 31(2), 259–272.
33. Johnson, R. B., Onwuegbuzie, A. J., & Turner, L. A. (2007). Toward a definition of mixed methods research. *Journal of Mixed Methods Research*, 1(2), 112–133.
<https://doi.org/10.1177/1558689806298224>
34. Jovanović, V., Brkić, M. (2016). Koncept normalizacije, *Socijalna politika* 1/2016.
35. Kawulich, B. (2005). Participant Observation as a Data Collection Method. *FQS – Forum: Qualitative Social Research*. Volume 6. No.2.
36. Kim, K.M., Lee, C.E. (2020). Internet use among adults with intellectual and developmental disabilities in South Korea. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities (JARID)*. Volume 34, Issue 3. DOI: 10.1111/jar.12843
37. Kim, K.M., Qian, X. (2019). ‘I feel valued’: the experience of social networking site engagement among people with intellectual and developmental disabilities in South Korea, *International Journal of Developmental Disabilities*, DOI: 10.1080/20473869.2019.1670007
38. Koch, R. & Dobson, J. C. (1976). *The mentally retarded child and his family: A multidisciplinary handbook*, Revised Edition. New York: Brunner/Mazel Publishers.
39. Khan, Al M. et al. (2020). Towards designing mobile apps for independent travel: exploring current barriers and opportunities for supporting young adults with Down's syndrome. *Human-centered computing~Human computer interaction (HCI)*.
40. Levitas, R., Pantazis, C., Fahmy, E., Gordon, D., Lloyd, E., Patsios, D. (2007). *The Multi-dimensional Analysis of Social Exclusion*. Department of Sociology and School for Social Policy, University of Bristol. Dostupno na:
<https://dera.ioe.ac.uk/id/eprint/6853/1/multidimensional.pdf>
41. Mendez-Domingues, et al. (2023). Digital inclusion for social inclusion. Case study on digital literacy. *Frontiers in Communication*. Volume 8 - 2023
| <https://doi.org/10.3389/fcomm.2023.1191995>

42. Mengual-Andrés, S. et al. (2020). Internet and People with Intellectual Disability: A Bibliometric Analysis. *Sustainability* 2020, 12, 10051; doi:10.3390/su122310051
43. Moeran, M. (2009). *From Participan Observation to Observant Participation: Anthropology, Fieldwork and Organizational Ethnology*. Copenhagen Business School.
44. Mobilna telefonija Srbije (2024). *Konsolidovani godišnji izveštaj o poslovanju za 2022.godinu Telekom Srbija a.d.* <https://mts.rs/Binary/1479/KI-2019-srp.pdf>
45. Molin, M. et al., (2014). Teachers' and parents' views on the Internet and social media usage by pupils with intellectual disabilities. *Journal of Intellectual Disabilities*. Vol: 19(1) DOI: [10.1177/1744629514563558](https://doi.org/10.1177/1744629514563558)
46. Molin, M. et al. (2017). New Em@ncipatory Landscapes? Young People With Intellectual Disabilities, Internet Use and Identification Processes. *Advances in Social Work*. Vol. 18 No. 2 (Fall 2017), 645-662, DOI: 10.18060/21428.
47. Näslund, R., Gardelli, Å. (2013). "I know, I can, I will try: Youths and adults with intellectual disabilities in Sweden using information and communication technology in their everyday life." *Disability & Society*, 28(1), 28–40.
48. Noroozi, F., Hassanipour, S., Eftekharian, F., Eisapareh, K., Kaveh, MH. (2021). Internet Addiction Effect on Quality of Life: A Systematic Review and Meta-Analysis. *ScientificWorldJournal*. doi: 10.1155/2021/2556679. PMID: 34912181; PMCID: PMC8668296.
49. Newberry-Koroluk, A. M. (2012). "Social Work and Hermeneutic Phenomenology." *Journal of Applied Hermeneutics*
50. Nirje, B. (1969). The normalization principle and its human management implications. In: *Changing patterns in residential services for mentally retarded. President's committee on mental retardation*.
51. Nirje, B. (1969). The normalization principle and its human management implications. *SRV-VRS: The International Social Role Valorization Journal*, *1*(2), 19–23. (Reprint iz *Changing patterns in residential services for the mentally retarded*. Washington, DC: President's Committee on Mental Retardation).
52. Nirje, B. (1994). The normalization principle and its human menagment implications. *SRV-VRS: The International Social Role Valorization Journal*, Vol. 1(2).

53. Nguyen, A. (2022). Digital Inclusion: Social Inclusion in Digital Age. In book: Handbook of Social Inclusion, Research & Practices in health and social care. Publisher: Springer Nature Switzerland. DOI:[10.1007/978-3-030-48277-0_14-1](https://doi.org/10.1007/978-3-030-48277-0_14-1)
54. O'Brien, J. (1987). Learning from citizen advocacy programs. *Journal of The Association for Persons with Severe Handicaps*, 12(4), 249–256.
55. Osburn, J. (2006). An overview of social role valorization theory. *SRV-VRS: The International Social Role Valorization Journal*, 1(1), 7–12.
56. Ostojić Baus, A., Gašpar-Čičak, A. (2024). *Social inclusion of adult people with intellectual disabilities in Croatia. Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 1-2024.
57. Patton, M. Q. (2015). *Qualitative research & evaluation methods* (4th ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
58. Plichta, P. (2023). Children with Intellectual Disabilities and ICT. In: The Polish Be Internet Awesome (BIA) Team at the School with Class Foundation (Ed.), *Be Internet Awesome For All. Developing digital citizenship in children with various educational needs*. Warszawa: School with Class Foundation.
59. Pravilnik o bližim uslovima i standardima za pružanje usluga socijalne zaštite, Službeni glasnik RS broj 42/2013.
60. Rafaelič, A. & Flaker, V. (2021). *Dezinstitucionalizacija I: neskončna*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
61. Reisdorf, B., and Rhinesmith, C. (2020). Digital Inclusion as a Core Component of Social Inclusion. *Social Inclusion*. (ISSN:2183–2803) 2020, Volume 8, Issue 2, Pages 132–137 DOI:10.17645/si.v8i2.3184
62. Republički zavod za statistiku (2024). <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/270201?languageCode=sr-Latn>
63. Republički zavod za statistiku (2025). Upotreba IKT-a u Srbiji. <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/vesti/20241025-upotreba-ikt-a-pojedinci-2024/?s=2702>
64. Sanderson, H. (2000). *Person-centred Planning: Key Features and Approaches*. Joseph Rowntree Foundation, York.
65. Sanderson, H., Lewis, J., Gitsham, N. (2006). Person centred thinking with older people. *Journal of Integrated Care*, 14(3), 15–21. <https://doi.org/10.1108/14769018200600020>

66. Salmerón, L., Gómez, M., Fajardo, I. (2016). "How students with intellectual disabilities evaluate recommendations from Internet forums." *Reading and Writing*, 29(8), 1653–1675.
67. Setchell, J. et al. (2020). A socio-emotional analysis of technology use by people with intellectual disabilities. *School of Health and Rehabilitation Sciences at The University of Queensland*. National Health and Medical Council of Australia
68. Segal, S. P., & Jacobs, L. (2013). Deinstitutionalization. *Encyclopedia of Social Work*. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199975839.013.357>
69. Schalock, R. Brown, I., Brown, R., Cummins, R., Felce, D., Matikka, L., Keith, K., Parmenter, T. (2002). Conceptualization, Measurement, and Application of Quality of Life for Persons With Intellectual Disabilities: Report of an International Panel of Experts, *Mental Retardation*, Volume 40, number 6, pp. 457–470;
70. Stanković, D. (2016). Uspostavljanje i održivost procesa deinstituicijalizacije i razvoja usluga u zajednici za osobe sa intelektualnim i mentalnim teškoćama u Republici Srbiji. Doktorska disertacija. Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu;
71. Stoeckel, D., Brkić, M., Vesić, Z. (2022). Supported housing services for people with intellectual disabilities and mental health problems in Serbia – social and community integration or "miniinstitutions". *Health & Social Care in the Community*, 30(4), pp. 1–11. DOI: <https://doi.org/10.1111/hsc.13736>
72. Sue Caton i Melanie Chapman (2016): The use of social media and people with intellectual disability: A systematic review and thematic analysis. *Journal of Intellectual and Developmental Disability*, DOI: 10.3109/13668250.2016.1153052
73. Shogren, K. A., Broussard, R. (2011). Exploring the perceptions of self-determination of individuals with intellectual disability. *Intellectual and Developmental Disabilities*, 49(2), 86–102. <https://doi.org/10.1352/1934-9556-49.2.86>
74. Tashakkori, A., Teddlie, C. (Eds.). (2010). *SAGE handbook of mixed methods in social & behavioral research* (2nd ed.). SAGE Publications
75. UN General Assembly (1948). Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima.
76. United Nations. (2006). *Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD)*. <https://www.un.org/disabilities/documents/convention/convoptprot-e.pdf>

77. Fabian, R. (2019). *New Cyberbullying Report Highlights Why We Need to Talk about Disability and Mental Health*, <https://themighty.com/2019/06/ruderman-family-foundation-cyberbullying-disability/>
78. Flaker, V. (2014). Mašina deinstitucionalizacije. *Socijalna politika* 2/2014. УДК 364-72.2:364-785.14 god.49. str. 9-29.
79. Flaker, V. (2015). *Prispevki k taksonomiji socialnega dela in varstva – 1. del*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
80. Heponiemi, T. et al. (2019). Digital divide in perceived benefits of online services: a national crosssectional survey study. *Journal of Medical Internet Research*. DOI: <https://doi.org/10.2196/preprints.17616>
81. Hoppestad, B. S. (2013). "Current perspective regarding adults with intellectual and developmental disabilities accessing computer technology." *Disability and Rehabilitation: Assistive Technology*, 8(3), 190–194.
82. Hoyos Muños, A., Cardona Valencia, D. (2023). Trends and challenges of digital divide and digital inclusion: A bibliometric analysis. *Aslib Journal of Information Management*.
83. van Holstein, E., Wiesel, I. Bigby, C., Gleeson, B. (2021). People with intellectual disability and the digitization of services. *Geoforum*. Volume 119, 2021, Pages 133-142, ISSN 0016-7185, <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2020.12.022>.
84. Caton, S., Hatton, C. (2022). Online social connections and Internet use among people with intellectual disabilities in the United Kingdom during the COVID-19 pandemic. *New Media & Society*, 0(0). <https://doi.org/10.1177/14614448221093762>
85. Cohen, J. (1992). A power primer. *Psychological Bulletin*, 112(1), 155–159. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.112.1.155>
86. Creswell, J. W., Plano Clark, V. L. (2018). *Designing and conducting mixed methods research* (3rd ed.). SAGE Publications.
87. Chadwick, D. et al. (2013). Internet Access by People with Intellectual Disabilities: Inequalities and Opportunities. *Future Internet*, 5, 376-397; doi:10.3390/fi5030376
88. Chadwick, D. i Wesson J. (2016). Digital Inclusion and Disability. *Applied Cyberpsychology*.
89. Chadwick, D., Quinn, S. i Fullwood, C. (2016). Perceptions of the risks and benefits of Internet access and use by people with intellectual disabilities. *British Journal of Learning Disabilities* doi:10.1111/bld.12170

90. Chadwick, D. (2021). Online Risk for People with Intellectual Disabilities. *British Journal of Learning Disabilities*, Vol.30 No.2, pp.56-62.
91. Chadwick, D. (2022). "You want to know that you're safe": Experiences of risk, restriction and resilience online among people with an intellectual disability. *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*, 16(3), Article 8. <https://doi.org/10.5817/CP2022-3-8>
92. Chiner, E. et al. (2017). Internet use, risks and online behaviour: The view of internet users with intellectual disabilities and their caregivers. *The British Journal of Learning Disabilities*. Volume 45, Issue 3 DOI: 10.1111/bld.12192
93. Chiner, E. et al. (2017). Internet and people with intellectual disability: an approach to caregivers' concerns, prevention strategies and training needs. *Journa of New Approaches in Educational Research*. Vol. 6. No. 2 pp. 153–158 ISSN: 2254-7339 DOI: 10.7821/naer.2017.7.243
94. Chiner, E. et al. (2022). Internet use by people with and without intellectual disability. *International Journal of Developmental Disabilities*. VOL. 68 NO. 3 365 str. 365 – 374 DOI 10.1080/20473869.2020.1791680
95. Yu, L. (2016). *E-inclusion and digital divide: An integrated model of digital inequality*. *Proceedings of the Association for Information Science and Technology*, 53(1), 1–10.
96. Wolfensberger, W. (1972). *The principle of normalization in human services*. National Institute on Mental Retardation.
97. Wolfensberger, W. (1983). Social role valorization: A proposed new term for the principle of normalization. *Mental Retardation*, 21(6), 234–239. <https://doi.org/10.1352/1934-9556-49.2.86>
98. Wolfensberger, W., Thomas, S. (1983). *PASSING (Program Analysis of Service Systems' Implementation of Normalization Goals): Normalization criteria and ratings manual* (2nd ed.). National Institute on Mental Retardation.
99. Wilcke, W. (2019). "Hermeneutic Phenomenology as a Research Method in Social Work." *Journal of Social Work Values and Ethics*, 16(1), 45–56.

Biografija kandidata

Vladimir Jovanović je rođen u Loznici, gde je završio osnovnu i srednju školu. Nakon toga, 2011. godine, upisuje Fakultet političkih nauka, Univerziteta u Beogradu, smer Socijalna politika i socijalni rad, koji završava 2015. godine sa prosečnom ocenom 8.53. Iste kalendarske godine upisuje master studije socijalnog rada na istom fakultetu, koje završava 2018. godine, sa prosečnom ocenom 9.75, odbranivši master rad “Kvalitet i dostupnost usluge Pomoć u kući za stare u Mačvanskom okrugu” sa ocenom 10. Školske 2020/21. godine upisuje doktorske akademske studije Socijalne politike i socijalnog rada.

Profesionalni razvoj započinje 2015. godine, kao saradnik demonstrator na Fakultetu političkih nauka, gde je bio angažovan na nastavnim predmetima Socijalni rad u zajednici i Socijalna patologija u dve školske godine. Paralelno sa angažovanjem na fakultetu bio je zaposlen u nevladinim organizacijama, Centru za istraživanje i razvoj društva IDEAS, a potom i Centru za podršku i inkluziju HELP NET kao projektni koordinator. Radeći na poslovima projektnog koordinatora učestvovao je u reformi sistema socijalne zaštite, posebno u oblasti uspostavljanja usluga u zajednici.

Krajem 2019. godine osniva vlastitu konsultantsku agenciju. Kao konsultant radio je za mnoge domaće i međunarodne vladine i nevladine agencije, od kojih su najznačajnije World Bank, ODIHR, OSCE, GIZ, Evropska Unija.

Počev od školske 2022/23. godine angažovan je i na Fakultetu za medije i komunikacije, Univerziteta Singidunum, u okviru nastavnih predmeta Teorije socijalnog rada, Resocijalizacija osuđenih lica, Socijalni rad sa grupom, Zastupanje prava ranjivih grupa.

Uporedo sa drugim profesionalnim angažovanjima aktivan je i kao realizator programa obuka koje imaju za cilj kontinuiranu edukaciju zaposlenih u socijalnoj zaštiti. Autor je četiri akreditovana programa obuke kod Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu.

Autor je šest naučnih radova objavljenih u indeksiranim naučnim časopisima i koautor četiri indeksirana priručnika.